Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तक मांगते विद्यार्थियों को
पृष्ठ पुस्तक के अंत में
न लगाएं।

* ओ३म् *

पुस्तक की संख्या.....६१३

पुस्तकालय-पञ्जिका-संख्या..... १८

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकता। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

163,613

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
संख्या 613/7-5 आगत संख्या 83636
पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ते दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए था 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

सटीकश्रीमद्भगवद्गीता

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...ध्यादयःपंच महार...

प्रोक्तोऽतिरथस्तुसः रथीत्वेके...

र्थः ॥ ७ ॥ तानेवाह भवानितिद्वाभ्याम् भवान्द्रोण... ...तस्य... ...भवाः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्येचात मदर्थमत्ययोजनार्थंजीवितंत्यक्तु[illegible]वासताइत्यर्थः नानाअनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते॰ ॥ हृषीकेशमिति
ततःकिमित्यतआह अपर्याप्तमिति तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपिभीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकंबलंसैन्यमपर्याप्तंभीत्स्यमानानिति धार्त्त
पांडवानांबलंभीमेनाभिरक्षितंसत्पर्याप्तंसमर्थंभाति भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलंपांडवसैन्यंप्रत्यसमर्थं। ततःकिंप्रवृत्तमित्यपे
तस्माद्भवद्भिरेवंवर्त्तितव्यमित्याह अयनेष्विति अयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिम॰

अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥ ९॥ जदावाक्यमि
ष्माभिरक्षितम्॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम्॥ १०॥ अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः॥ कै
मेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि॥ ११॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखं
पवान्॥ १२॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोभवत्॥ यि
भितोरक्षंतु यथान्यैर्युध्यमानःपृष्ठतःकैश्चिन्नहन्यतेतथारक्षंतु भीष्मबलेनैवास्माकंजीवितमितिभावः॥ ११॥ तदेवंबहुमानः॥
वाक्यंश्रुत्वाभीष्मःकिंकृतवांस्तदाह तस्येति तस्यराज्ञः हर्षंसंजनयन्कुर्वन्पितामहोभीष्मउच्चैः महांतंसिंहनादंकृत्वाशंखंदध
तदेवंसेनापतेर्भीष्मस्ययुद्धोत्सवमालक्ष्यसर्वतोयुद्धोत्सवःप्रवृत्तइत्याह ततइति पणवाआनकागोमुखाश्चवाद्यविशेषाः सह्यापि
न्यंतवादिताः सचशंखादिशब्दस्तुमुलोमहानभवत्॥ १३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततःपांडवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाह ततइतिपंचभिः ततःकौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानंतरम् स्यंदनेरथेस्थितौसंतौकृष्णार्जुनौ
ध्मतुर्वादयामासतुः ॥ १४ ॥ तदेवविभावेनदर्शयन्नाह पांचजन्यमिति पांचजन्यादीनिश्रीकृष्णादिशंखानांनामानि भीमं
वदुदरंयस्यसवृकोदरोमहाशंखंपौंड्रंदध्माविति ॥ १५ ॥ अनंतविजयमिति नकुलःसुघोषंनामशंखंदध्मौसहदेवोमणिपुष्पक

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन
दत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधि
हदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविरा
राजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःप
षोधार्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

काश्यःकाशीराजः कथंभूतःपरमःश्रेष्ठः इष्वासोधनुर्यस्यसः ॥ १७ ॥ द्रुपदइति हेपृथिवीपतेधृतराष्ट्र ॥
महाभयंजनयामासेत्याह सघोषइति धार्त्तराष्ट्राणांत्वदीयानांहृदयानिविदारितवान् किंकुर्वन् नभश्चपृ
भिरापूरयन् ॥ १९ ॥

थः ॥ ७ ॥ तानेवाह भवानितिद्वाभ्याम् भवान्द्रोण. ... ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्माभि

ननुचअग्निदोगरितिद्वकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्याह अथेतिचतुर्भिः व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेनस्थितान् कपिध्वजःअर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति
ततायिनांचवधतिउत्तनयोरिति ॥ २१ ॥ यावदेतानिति ननुत्वंयोद्धानतुयुद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैःसहमयायोद्धव्यम् ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति धार्त्त
यिनमायांतमित्य प्रियंकर्त्तुमिच्छंतोयइहसमागतास्तान्यावद्वक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततःकिंप्रवृत्तमित्यपे
मितिस्थितिः तस्म

पापमेवाश्रयेद् तान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः॥ २० ॥ हृषीकेशंतदावाक्यमि
सुखिनःस्याम ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेच्युत॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान्॥ कै
नज्ञेयमस्माभि द्व्यमस्मिन्रणसमुद्यमे॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेऽत्रसमागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धे
र्माःसनातनाः विः॥ २३॥ ॥संजयउवाच॥ ॥एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत॥ सेनयोरुभयोर्मध्यस्थापयि
त्याह स्वजनंहीति मम्॥ २४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम्॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति॥ २५॥

यद्यपीतिद्वाभ्याम्

कथंनज्ञेयं निद्रक्षेत्राच एवमिति गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तःसन् हेभारतधृतराष्ट्र सेनयोर्मध्येरथानामुत्तमंरथंहृषीकेशःस्थापि
व्यामोहि ॥ भीष्मद्रोणेति महीक्षितांपितामहद्रोणराज्ञांचप्रमुखतःसंमुखेरथंस्थापयित्वाहेपार्थ एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्यतआह पितॄन्पितृव्यादीनित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानिति दुर्योधनादीनांयेपुत्राःपौत्राश्चतानित्यर्थः सखीन्मित्राणि सुहृदःकृतोपकारां
९ ॥ ततःकिंकृतवानित्यतआह तानिति आविष्टोव्याप्तःयुक्तः विषीदन्विशेषेणसीदन् अवसादंग्लानिंलभमानः ॥ २७ ॥ किमब्र
पाह दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति हेकृष्ण योद्धुमिच्छंतंपुरतःसम्यगवस्थितंइमंबंधुजनंदृष्ट्वामदीयानिगात्राणिकरचरणा
दन

थतान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरांश्चै
नयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्र
॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् ॥ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशु
वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते ॥ गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥ २९ ॥ नचशक्नोम्यवस्था
तुंमनः ॥ निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ॥ ३० ॥

किंच मुखंपरिसमंतात्शुष्यतिनिर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ किंच वेपथुश्चेति वेपथुःकंपः रोमहर्षोरोमांचःस्रंसतेनिपतति परिदह्य
॥ २९ ॥ अन्यच्च नचेति विपरीतानिनिमित्तानिअनिष्टसूचकानिशकुनानिपश्यामि ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच न धर्माभिजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेय फलं न पश्यामि विजयादिकं फलं न पश्यसीति चेत्तत्राह न कांक्षे इति॥ ३१॥ एतदेव प्रपंचयति किं न इति द्वाभ्यां यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं तत एते प्राणधनानि त्यक्त्वा त्यागमंगीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः॥ ३२॥

नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे॥ नकांक्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च॥ ३१॥ किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च॥ ३२॥ त इमे वस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः॥ ३३॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन॥ ३४॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन॥ ३५॥

॥ ३३॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यंत्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राह एतानिति सार्द्धेन घ्नतोप्यस्मान्घातयतोपि एतान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं हंतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः॥ ३४॥ ३५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचअग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्त्ताचषडेतेआततायिनइतिस्मरणात् अग्निदइत्यादिभिःषड्भिरपिहेतुभिरेतेतावदाततायिनः आततायिनांचवधोयुक्तएव आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेतिवचनात्तत्राहसार्द्धेन पापमिति आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रंधर्मशास्त्राद्दुर्बलं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्राच्चबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत्अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नचेहसुखंस्यादि

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ ३६ ॥ स्वजनंहिकथंहत्वा सुखिनःस्याममाधव ॥ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ ३७ ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ॥ कथं नज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ ३८ ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥

त्याह स्वजनंहीति ननुतवैतेषामपिबंधुवधदोषेसमानेसतियथैवैतेबंधुवधदोषमंगीकृत्ययुद्धेप्रवर्त्ततेतथैवभवानपिप्रवर्त्ततांकिमनेनविषादेनेत्यतआह यद्यपीतिद्वाभ्याम् राज्यलोभेनोपहतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांतेएतेदुर्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यंतितथाप्यस्माभिर्दोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्त्तितुं कथंनज्ञेयं निश्चयावेवबुद्धिःकर्त्तव्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तमेवदोषंदर्शयति कुलक्षयेति सनातनाःपरंपराप्राप्ताः उतअपि अवशिष्टंकुलधर्मोभिभवति व्याभो[illegible] ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चअधर्माभिभवादिति ॥ ४० ॥ एवंसति संकरइति एषांकुलघ्नानांपितरःपतंति हियस्मात्लुप्ताःपिंडोदकक्रियायेषांते ॥ ४१ ॥ उक्तंदोषमुपसंहरति दोषैरितिद्वाभ्याम् उत्साद्यंतेलुप्यंते जातिधर्माःवर्णधर्माः कुलधर्माश्चचकारादाश्रमधर्मादयोऽपिगृह्यंते ॥ ४२ ॥ उत्सन्नेति उत्सन्नाःकुलधर्मायेषामितिउत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुमश्रुतवंतोवयम् प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरतानराः अपश्चात्तापिनःकष्टान्नि

अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः॥ ४० ॥ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच॥ पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः॥ ४१ ॥ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम॥ ४३ ॥ अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम्॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः॥ ४४ ॥ यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः॥ धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत्॥ ४५॥

रयान्यांतिदारुणानित्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ बंधुवधाध्यवसायेनसंतप्यमानआह अहोइति स्वजनंहंतुमुद्यताइति यतएतन्महत्पातकंकर्त्तुमध्यवसायंकृतवंतोवयम् अहोबतकष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंसंतप्तःसन्मृत्युमेवाशासानआह यदीति अकृतप्रतीकारंतूष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यंतितर्हितद्धननंममक्षेमतरमत्यंतंहितंभवेत्पापानिष्पत्तेः ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति संख्येसंग्रामे रथोपस्थेरथस्योपरिउपाविशत्उपविवेश शोकेनसंविग्नंप्रकंपितंमानसंचित्तंयस्यसः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजय उवाच तंतथेति अश्रुभिःपूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतम् तथोक्तप्रकारेणविषीदंतमर्जुनंप्रतिमधुसूदनः इदंवाक्यमुवाच ॥ १॥ तदेववाक्यमाह कुतइति

॥ संजयउवाच॥ ॥एवमुक्त्वाऽर्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत्॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः॥४६॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥ ७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम्॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन॥ २॥ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप॥ ३॥

श्रीभगवानुवाच कुतोहेतोः त्वाइतित्वाम् विषमेसंकटे इदंकश्मलंसमुपस्थितंअयंमोहःप्राप्तः यतआर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करंच ॥ २ ॥ तस्मात्क्लैब्यमिति हेपार्थ क्लैब्यंकातर्यंमास्मगमःनप्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यतेयोग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छम् हृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोऽस्मिकिंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुनउवाच कथमिति भीष्मद्रोणौपूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्यामितत्रापि इषुभिःयत्रवाचाऽपियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितं तत्रबाणैःकथंयोत्स्यामीत्यर्थः हेअरिसूदनशत्रुसूदन ॥ ४ ॥ तर्हितवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत्तत्रा ह गुरूनिति गुरूनद्रोणादीनहत्वापरलोकविरुद्धोगुरुवधस्तमकृत्वाइहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुंश्रेयःउचितम् विपक्षेतुनकेवलंपरत्रदुःखम् इहैवतु नरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरूनहत्वाइहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तान्अर्थकामात्मकान्भोगानहंभुंजीयअश्नीयाम् यद्वा अर्थ

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कामानितिगुरूणांविशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्त्तेरन् तस्मादेतद्वधःप्रस ज्येतैवेत्यर्थः तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तम् अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैरिति ॥ ५ ॥ किंच यद्यपिअधर्ममंगीकरिष्यामस्तथाऽपिकिमस्माकंजयःपराजयोवाभवेदितिनज्ञायतइत्याह नचेति एतद्वयोर्मध्येनोऽस्माकंकतरत्किंनामगरीयोऽधि कतरंभविष्यतीतिनविद्मः तदेवद्वयंदर्शयति यद्वाएतान्वयंजयेमजेष्यामः यदिवानोस्मानेतेजयेयुःजेष्यंतीति किंचास्माकंवाजयोऽपिफलतःपूर्व जयएवेत्याह यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामस्तएवैतेसंमुखेअवस्थिताः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्पण्येति तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिकार्पण्यदोषश्चस्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोऽभिभूतःस्वभावःशौर्यादिलक्षणोयस्यसोऽहंत्वांपृच्छामि तथाधर्मेसंमूढंचेतोयस्यसः युद्धंत्यक्त्वाभिक्षाटनमपिक्षत्रियस्यधर्मोवाऽधर्मोवेतिसंदिग्धचित्तःसन्नित्यर्थः तन्मेयन्निश्चितंश्रेयोयुक्तंस्यात्तद्ब्रूहि किंचतेऽहंशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेवविचार्ययद्युक्तंतत्कुर्वितिचेत्त

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥ १० ॥

त्राह नहीति इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरंमदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यात्अपनयेत्तदहंनप्रपश्यामि यद्यपिभूमौनिष्कंटकंसमृद्धंराज्यंप्राप्स्यामि तथासुरेंद्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवमभीष्टंतत्सर्वमवाप्यापिशोकापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनःकिंकृतवानित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमितिस्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तमुवाचेति प्रहसन्निवप्रसन्नमुखःसन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देहात्मनोरविवेकादस्यैवंशोकोभवतीतितद्विवेकप्रदर्शनार्थंश्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेवबंधूंस्त्वमन्वशोचःअनुशोचित
वानसि दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितमित्यादिना तत्रकुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितमित्यादिनामयाबोधितोऽपिपुनश्चप्रज्ञावतांपंडि
तानांवादान्शब्दान्कथंभीष्ममहंसंख्यइत्यादीन्केवलंभाषसे नतुपंडितोऽसि यतःगतासून्गतप्राणान्बंधून्अगतासूंश्चजीवतोऽपिबंधुहीनाएतेकथं
जीविष्यंतीतिनानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वेहेतुमाह नत्वेवेति यथाऽहंपरमेश्वरोजातुकदाचित्लीलाविग्रहस्याविर्भावेतिरोभावेपिनासमितिनै
व अपित्वासमेवानादित्वात् नचत्वंनासीःनाभूःअपित्वासीरेव इमेचजनाधिपाःनृपाःनासन्निति न अपितुआसन्नेवमदंशत्वात् तथाऽतःपरंइतउपर्य

**॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः
॥ ११ ॥ नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम्॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन्य
थादेहेकौमारंयौवनंजरा॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति॥ १३ ॥**

पिनभविष्यामोनस्थास्यामइतिनचैव अपितुस्थास्यामएव जन्ममरणशून्यत्वादशोच्याइत्यर्थः॥१२॥ नन्वीश्वरस्यतवजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेवजी
वानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह देहिनइति देहिनोदेहाभिमानिनोजीवस्ययथाऽस्मिन्स्थूलदेहेकौमाराद्यवस्थादेहनिबंधनाएव नतुस्वतःपूर्वावस्था
नाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपिसएवाहमितिप्रत्यभिज्ञानात्तथैवतद्देहनाशेदेहांतरप्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना नतुतावदात्मनोनाशः जातमात्रस्यपूर्वसं
स्कारेणस्तन्यादौप्रवृत्तिदर्शनादतोधीरःधीमान्तत्रतयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुगतानागतानहंनशोचामिकितुतद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेतिचेत्तत्राह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेविषयाः आभिरितिमात्राइंद्रियवृत्त यः तासांस्पर्शाः विषयैःसंबंधाःतेशीतोष्णप्रदाभवंति तेत्वागमापायित्वादनित्याःअस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्व यथाजलातपादिसंपर्का स्तत्कालकृताःस्वभावतःशीतादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगाअपिसुखदुःखादिप्रयच्छंति तेषांचास्थिरत्वात्सहनंतवधीरस्योचितंनतुतन्निमि त्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याह यमिति एतेमात्रास्पर्शाः यंपुरुषंनव्यथयंति

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत॥ १४॥ यंहिनव्यथयं त्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ॥ समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते॥ १५॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः॥ उ भयोरपिदृष्टोंऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ १६॥

नाभिभवंति समेसुखदुःखेयस्यतम् सतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ १५ ॥ ननुतथाऽपिशीतोष्णादि कमतिदुःसहंकथंसोढव्यम् अत्यंततत्सहनेचकदाचिद्देहनाशस्यापिसंभवादित्याशंक्यतत्त्वविचारतःसर्वंसोढुंशक्यमित्याशयेनाह नेति असतःअ नात्मधर्मत्वादविद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावःसत्तानविद्यते तथासतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावोविनाशोनविद्यते एवमुभयोःसदसतोरंतोनिर्ण योदृष्टःकैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेनसहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रसत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति अविनाशीति येनसर्वमिदंआगमापायिधर्मकंदेहादिकंततं तत्साक्षित्वेनव्याप्तम् तत्तु आत्मस्वरूपम् अविनाशिविनाशशून्यंविद्धिजानीहि तत्रहेतुमाह विनाशमिति ॥ १७ ॥ आगमापायिधर्मकंसंदर्शयति अंतवंतइति अंतोना

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम्॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः॥अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युद्ध्यस्वभारत॥१८॥ यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥ १९॥

शोविद्यतेयेषांतेअंतवंतः नित्यस्यसर्वदैकरूपस्यशरीरिणःशरीरवतः अतएवअनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमेसुखदुःखादिधर्मकादेहाउक्तास्तत्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनोनविनाशः नचसुखदुःखादिसंबंधस्तस्मान्मोहजंशोकंत्यक्त्वायुद्ध्यस्व स्वधर्ममात्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितः यच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तंदुःखमुक्तम् एतान्नहंतुमिच्छामीत्यादिनातदपितद्वदेवनिर्णीतमित्याह यएनमिति एनमात्मानं हननक्रियायांकर्मत्वंकर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुः नायमिति ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नहन्यतेइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति नजायतइति जन्मप्रतिषेधः नम्रियतेचेतिविनाशप्रतिषेधः वाशब्दौचार्थे नचायंभूत्वाउत्पद्यभ
विताभवति अस्तित्वंभजतेकिंतुप्रागेवस्वतःसद्रूपइति जन्मांतराऽस्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्रहेतुः यस्मादजः योहिजायतेसजन्मानंतर
मस्तित्वंभजते नतुयःस्वयमेवास्तिसभूयोऽप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूपइतिवृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतः शश्वद्भवत्यपक्षयप्रतिषेधः
पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपिनवएव नतुपरिणामतोरूपांतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वा नभवितेत्यस्यानुषंगंकृत्वाभूयोऽधिकंयथाभव

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् ॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम् ॥ २१ ॥

तितथानभवतीतिवृद्धिप्रतिषेधः अजोनित्यइतिचोभयवृद्ध्यभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यं तदेवजायतेअस्तिवर्धतेपरिणमतेअपक्षीयतेनश्यतीत्येवंयास्का
दिभिर्वेदवादिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेतेविकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशाभावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति ॥ २० ॥ अ
तएवहंतृत्वाभावोऽपिपूर्वोक्तःप्रसिद्धइत्याह वेदेति नित्यंवृद्धिशून्यम् अव्ययंअपक्षयशून्यम् अजमविनाशिनंचयोवेदसपुरुषःकंहंति कथंवाहंति
एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वाऽन्येनकंघातयति नकथंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यप्रिप्रयोजकत्वात्दोषदृष्टिमाकार्षीः इत्यु
क्तंभवति ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्वात्मनोऽविनाशेऽपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनभूतानांदेहानामवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशो कावकाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथंहंतीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन्नविनाशित्वमात्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंतिमृदुकरणेन शिथिलंनकुर्वंति ॥ २३॥ तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसार्द्धेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्च अमूर्त्तत्वाददाह्योद्रवत्वाभावादशोष्यइतिभावः इत

वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि ॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानि देही ॥ २२॥ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः ॥२३॥ अच्छेद्योयमदा ह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्योयमविका र्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि ॥ २५॥

श्चछेदादियोग्योनभवति यतोनित्यः अविनाशीसर्वत्रगतःस्थाणुःस्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागी सनातनःअनादिः ॥२४ ॥ किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइतिनित्यत्वादावभियुक्तो क्तिप्रमाणयति उपसंहरति तस्मादिति ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विनाशेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेति अथचयद्यप्येनमात्मानंनित्यंसर्वदातत्तद्देहेजातेजातंमन्यसे तथातत्तद्देहेमृतेमृतंमन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात्तथापित्वंशोचितुंनार्हसि॥२६॥ कुतइत्यतआह तस्येति हियस्माज्जातस्यस्वारंभककर्मक्षयेमृत्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यतत्तद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमे

अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम्॥ तथाऽपित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि॥ २६॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि॥ २७॥ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना॥ २८॥

व तत्तस्मादेवमपरिहार्येर्थेऽवश्यंभाविनिजन्ममरणलक्षणेऽर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः ॥ २७॥ किंच देहानांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेचशोकोनकार्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिःपूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनिभूतानिशरीराणिकारणात्मनाऽपिस्थितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तंअभिव्यक्तंमध्यंजन्ममरणांतरालस्थितिलक्षणंयेषाम् अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवनाकःशोकनिमित्तोविलापः प्रतिबुद्धस्यस्वमदृष्टबंधुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः ॥ २८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोकेशोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यन् आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्यनित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदघटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् तथाआश्चर्यवदन्योवदतिचशृणोतिचान्यःकश्चित्पुनःविपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वाऽपिनैववेद चशब्दादुक्त्वाऽपिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम् ॥ २९॥ तदेवंदुर्बोधमात्मतत्त्वंसंक्षेपेणोपदिशन्अशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायतेइतितदप्ययुक्तमि

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाऽप्येनंवेदनचैवकश्चित्॥ २९॥ देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्वस्यभारत॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३०॥ स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१॥ यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतम्॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम्॥ ३२॥

त्याह स्वधर्ममिति आत्मनोनाशाभावादेवैतेषांहननेऽपिविकंपितुंनार्हसि किंच स्वधर्ममप्यवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबंधः यच्चोक्तम् नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवइत्यादितत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत् ॥ ३१॥ किंच महतिश्रेयसिस्वयमेवोपगतेसतिकुतोविकंपसइत्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धंसुखिनःसभाग्याएवलभंते यतोमिरावरणंस्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा यएवंविधंयुद्धंलभंतेतएवसुखिनइत्यर्थः एतेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामेतियदुक्तंतन्निरस्तंभवति ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विपक्षेदोषमाह अथचेत्त्वमिति ॥ ३३ ॥ किंच अकीर्तिमितिअव्ययांशाश्वतींसंभावितस्यबहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यतेअधिकतरा भवति ॥ ३४ ॥ किंच भयादिति येषांबहुगुणत्वेनत्वंपूर्वंसंमतोभूस्तएवभयेनसंग्रामात्त्वांनिवृत्तंमन्येरन् ततश्चपूर्वंबहुमतोभूत्वालाघवंयास्यसि ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्येति अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्शब्दान्तवाहितास्त्वच्छत्रवोवदिष्यंति ॥ ३६ ॥ यच्चोक्तंनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वा

अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ॥ ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि॥३३॥अकीर्त्तिंचापिभूतानि कथयिष्यंतितेव्ययाम्॥ संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम्॥ ३५॥ अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यं ततोदुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनि श्चयः॥ ३७॥ सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि॥ ३८॥

जयेमयदिवानोजयेयुरितितत्राह हतोवेति पक्षद्वयेऽपितवलाभएवेत्यर्थः॥३७॥ यदप्युक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानितितत्राह सुखदुःखेइति सुखदुःखेस मेकृत्वातथातयोःकारणभूतौयौलाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौजयाजयावपिसमौकृत्वा एतेषांसमत्वेकारणंहर्षविषादराहित्यं युज्यस्वसन्न द्धोभव सुखाद्यभिलाषंहित्वास्वधर्मबुद्ध्यायुध्यमानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपदिष्टंज्ञानयोगमुपसंहरन्तत्साधनंकर्मयोगंप्रस्तौति एषातइति सम्यक्ख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्यासम्यक् ज्ञानंतस्मिन्प्रकाशमानमात्मतत्त्वंसांख्यंतस्मिन्करणीयाबुद्धिरेषातवाभिहिता एवमभिहितायामपिसांख्यबुद्धौतवचेदात्मतत्त्वमपरोक्षंनसंभवतितर्हितःकरणशुद्धिद्वाराऽत्मतत्त्वपरोक्षार्थंकर्मयोगेत्विमांबुद्धिंशृणु ययाबुद्ध्यायुक्तःपरमेश्वरार्पितकर्मयोगेनशुद्धांतःकरणःसन्तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेनकर्मात्मकंबंधंप्रकर्षेणप्रहास्यसित्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥ ननुकृष्यादिवत्कर्मणांकदाचिद्विघ्नबाहुल्येनफलेव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येनचप्रत्यवायसंभवात्कुतःकर्मयोगेनकर्मबंधप्रहरणंतत्राह नेहेति इहनिष्कामकर्मयोगेअभिक्रमस्यप्रारंभस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्तिप्रत्यवायश्चनविद्यते ईश्वरोद्देशेनैवविघ्नवैगुण्याद्यसंभ

एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

वात् किंच अस्यधर्मस्यस्वल्पमपिउपक्रममात्रमपिकृतंमहतोभयात्संसारात्त्रायतेरक्षति नतुकाम्यकर्मवत्किंचिद्वैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति इहईश्वराराधनलक्षणेकर्मयोगेव्यवसायात्मिकापरमेश्वरभक्त्यैवध्रुवंतरिष्यामीति निश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवति अव्यवसायिनांतुबहिर्मुखानांकामिनांकामानामानंत्यादनंताः तत्रापिकर्मगुणफलादिभेदाद्बहुशाखाश्चबुद्धयोभवंति ईश्वराराधनार्थंहिनित्यनैमित्तिकंकर्मकिंचिदंगवैगुण्येनापिननश्यति यथाशक्त्याचरेत्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमात् नतुतथाकाम्यंकर्म अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामः दर्शेंद्रियकामोजुहुयात् अतोमहद्वैषम्यमितिभावः ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिंकिनकुर्वंतितत्राह यामिति पुष्पितांविषलतावदापातरमणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदंति वाचंस्वर्गादिफलश्रुतियेतेषांतयावाचाऽपहृतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइतितृतीयेनान्वयः किमितितथावदंति यतोऽविपश्चितोमूढाः तत्रहेतुः वेदेयेवादाःअर्थवादाः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमेत्याद्याः तेष्वेवरताःप्रीताःअतएव

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥४२॥ कामात्मानःस्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥४३॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयाऽपहृतचेतसाम्॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते॥४४॥

अतःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनास्तीतिवचनशीलाः ॥ ४२॥ अतएवकामात्मानइति कामात्मानः कामाकुलचित्ताःअतःस्वर्गएवपरःपुरुषार्थोयेषांते जन्मचतत्रकर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीतितथाताम् भोगैश्वर्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषाःतेबहुलायस्यांतांप्रवदंतीत्यनुषंगः ॥ ४३ ॥ ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानामभिनिविष्टानांतयापुष्पितयावाचाऽपहृतंआकृष्टंचेतोयेषांतेषांसमाधिःचित्तैकाग्र्यंपरमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्तरिप्रयोगोनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचयदिस्वर्गादिकंपरमंफलंनभवतितर्हिकिमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणिविधीयंतेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति त्रिगुणात्मकाःसकामायेऽधिकारिणःतद्विषयास्तेषांकर्मफलसंबंधप्रतिपादकावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वःसुखदुःखशीतोष्णादियुगलानिद्वंद्वानितद्रहितोभवतानिसहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्वस्थःसन्धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमःअप्राप्तस्वीकारोयोगःप्राप्तपरिपालनंक्षेमंतद्रहितःआत्मवान्अप्रमत्तः नहिद्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्यापृतस्यप्रमादिनःत्रैगुण्यातिक्रमःसंभवतीति ॥ ४५ ॥ ननुवेदोक्तनानाफलपरित्यागेननिष्कामतयाई

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

श्वराराधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तुकुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानिति उदकंपीयतेऽस्मिन्नित्युदपानंवापीकूपतडागादितस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्रकृत्स्नस्यार्थस्याभावात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवतितावान्सर्वोऽप्यर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहाह्रदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोऽपिविजानतोव्यवसायात्मकबुद्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येव ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः तस्मादियमेवसुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हिसर्वकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यंतीत्यभिसंधायप्रवर्त्तेतइत्याशंक्यतद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति तेतवतत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषु बंधहेतुष्वधिकारः कामोमास्तु ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेवभोजनेकृतेतृप्तिवदित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलंप्रवृत्तिहेतुर्यस्यतथाभूतोमाभूः कामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेनफलत्वादकामितंफलंनस्यादितिभावः अतएवफलंबंधकंभविष्यतीतिभयादकर्मणिकर्माऽकरणेऽपितवसंगोनिष्ठामास्तु ॥ ४७॥ किंतर्हियोगस्थइति योगःपरमेश्वरैकपरतातत्रस्थितः कर्माणिकुरुतथासंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वा

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषुकदाचन॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥ योगस्थःकुरुकर्माणि संगंत्यक्त्वाधनंजय॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते॥४८॥ दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः॥४९॥

केवलमीश्वराश्रयेणैवकुरु तत्फलस्यज्ञानस्यापिसिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरु यतएवंभूतंसमत्वमेवयोगउच्यतेसद्भिः चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यंतुकर्मातिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतः कर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवा तस्मात्सकाशात् अन्यत्काम्यंकर्मदूरेणावरम् अत्यंतमपकृष्टम् हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छ अनुतिष्ठ यद्वा बुद्धौशरणंत्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तुसकामानराः कृपणाः दीनाः योवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बुद्धियोगयुक्तस्तुश्रेष्ठइत्याह बुद्धीति सुकृतंस्वर्गादिप्रापकम् दुष्कृतंनिरयप्रापकम् तेउभेइहैवजन्मनि परमेश्वरप्रसादेनजहातित्यजति [illegible]
यतदर्थायकर्मयोगाययुज्यस्व यतःकर्मसुयत्कौशलंबंधकानामपितेषामीश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यंसएवयोगः ॥ ५०॥ कर्मणांमोक्षसा
धनत्वप्रकारमाह कर्मेति कर्मजंफलंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनार्थमेवकर्मकुर्वाणामनीषिणोज्ञानिनोभूत्वाजन्मरूपेणबंधेनविनिर्मुक्ताःसंतोऽनाम
यसर्वोपद्रवरहितंविष्णोःपदंमोक्षाख्यंगच्छंति ॥ ५१ ॥ कदातत्पदमहंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेतिद्वाभ्याम् मोहोदेहादिष्वात्मबुद्धिः तदेवकलि

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजंबुद्धियुक्ताहि
फलंत्यक्त्वामनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्य
ति ॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्नातेतदास्थास्यतिनिश्चला ॥ समाधावचला
बुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

लं कलिलंगहनंविदुरित्यभिधानकोशस्मृतेः ततश्चायमर्थः
मपरमेश्वराराधनेक्रियमाणेयदातत्प्रसादेनतवबुद्धिर्देहाभिमानलक्षणंमोहमयंगहनंदुर्गंविशेषेणातितरिष्यतितदाश्रोतव्यस्यश्रुतस्यार्थस्यचनिर्वेदंवै
सयंगंतासिप्राप्स्यसितयोरनुपादेयत्वेनजिज्ञासांनकरिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततश्चश्रुतीति श्रुतिभिः नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैः विप्रति
॥ नाइतःपूर्वंविक्षिप्तासतीतवबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतीतिसमाधीयतेचित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरःतस्मिन्निश्चलाविक्षेपव्याप्तिविषयांतैर
तकृष्टाऽतएवाचला अभ्यासपटुत्वेनतत्रैवस्थिरालयव्याप्तिःसतीतदायोगंयोगफलंतत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्पिंद्रियसंयमाभावेदोषमुक्त्वामनःसंयमाभावेदोषमाह ध्यायतइति द्वाभ्याम् गुणबुद्ध्याविषयान्ध्यायतः पुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति आस
काचतेष्वधिकः कामोभवति कामाच्चकेनचित्प्रतिहताक्रोधोभवति ॥ ६२ ॥ किंच क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततः
तुस्वाचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमोविचलनम् ततोबुद्धेश्चेतनायाविनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवः ततःप्रणश्यति मृततुल्योभवति ॥ ६३ ॥ नन्विद्रिया
णि

ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते॥ संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवतिसं
मोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रि
यैश्चरन्॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥ ६४॥ प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते॥ प्रसन्नचे
तसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते॥ ६५॥

कोविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषोदुष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्यादित्याशंक्याह रागेतिद्वाभ्याम् रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रि
र्विषयांश्चरन् भुंजानोऽपिप्रसादंशांतिंप्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनोमनसः वश्यैर्विधेयःवशवर्ती आत्मास्क्रोधायेति अनेनैवकथंव्रजेत
र्जातित्यस्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतिइत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६४ ॥ प्रसादेसतिकिंस्याहि स्नेहशून्यः अतति प्रसादेसतिसर्वदुः
खनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ स्वभाषतेतस्यप्रज्ञाप्रा ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इंद्रियनिग्रहस्यस्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिःशास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिः प्रज्ञैवनोपपद्यतेकुतस्तस्यप्रतिष्ठावार्त्ता कुतइत्यत्राह नचायुक्तस्यभावना ध्यानंभावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवतिसाचायुक्तस्ययतो नास्तिनचाभावयतआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिः आत्मनिचित्तोपरतिः अशांतस्यकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्रहेतु

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम्॥ ६६॥ इंद्रियाणांहिचरतां यन्मनोऽनुविधीयते॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७॥ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥ ६८॥

माह इंद्रियाणामवशीकृतानांस्वैरंविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिंद्रियंमनोऽनुविधीयते अवशीकृतंसदिंद्रियेणसहगच्छति तदेवैकमिंद्रियमस्यमनसःपुरुषस्यवाप्रज्ञांहरतिविषयविक्षिप्तांकरोतिकिमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञांहरंतीति यथाप्रमत्तस्यकर्णधारस्यनावंवायुःसमुद्रेसर्वतःपरिभ्रामयतितद्वत् ॥ ६७ ॥ इंद्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वंप्रोक्तमुपसंहरति तस्मादिति प्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहोइतिसंबोधनंवैरिनिग्रहसमर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति ॥ ६८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुच कश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यते अतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशेति सर्वेषां भूतानांयानिशानिशेवनिशाआत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्ति प्रतिबुध्यतेयस्यांतुविषयबुद्ध्यांभूतानिजायंति प्रतिबुद्ध्यंतेसाआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेःनिशा तस्यांदर्शनादिव्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसे एवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेषु अतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः॥ ६९॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत्॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी॥ ७०॥ विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति॥ ७१॥

॥ ६९ ॥ ननुविषयेषुदृष्ट्यभावेकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरप्यन्याआपोयथाप्रविशंति तथाकामाविषयायंमुनिमंतर्दृष्टिभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसंतःप्रविशंति सशांतिंकैवल्यंप्राप्नोतिनतुकामकामीभोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥ यस्मादेवंतस्माद्विहायेति प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्यअप्राप्तेषुचनिःस्पृहः यतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन्अंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशेनभोगान्भुंक्ते यत्रक्वापिगच्छतिवासशांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तांज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधा एनांपरमेश्वराराधनेनशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्यनमुह्यति पुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतः अंतकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छतिप्राप्नोति किंपुनर्वक्तव्यंबाल्यमारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगव॰सुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शोकपंकनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम ॥ १ ॥ एवंतावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेक

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

बुद्धिरुक्ता तदनंतरमेषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वित्यादिनाकर्मचोक्तम् नचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानादेषाब्राह्मीस्थितिः पार्थेतिसप्रशंसमुपसंहाराच्चबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रैष्ठ्यंभगवतोभिमतंमन्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसीचेति कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेनबुद्धिर्ज्यायसी अधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हिकिमर्थंतस्माद्युद्ध्यस्वेतितस्मादुत्तिष्ठेतिवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्त्तयसि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचिज्ज्ञानप्रशंसे त्येवं व्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिमतिमुभयत्रदोलायितांकुर्वन्मोहयसीवपरमकारुणिकस्यतवमोहकत्वंनास्त्येवतथाऽपिभ्रांत्याम मैवाभातिइतीवशब्देनोक्तमतउभयोर्मध्येयद्भ्रंतदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वा इदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्ययेनानुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमाप्नुयांप्राप्स्या मितदेकंवदइत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदिमयापरस्परनिरपेक्षंमोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठा द्वयमुक्तंस्यात्तर्हितयोर्मध्येयद्भ्रंतदेकंवदेतित्वदीयःप्रश्नःसंगच्छेत नतुमयातथोक्तम् किंतु द्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वा

व्यामिश्रेणैववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ॥ ३ ॥

तंत्र्यानुपपत्तेः एकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति अस्मिन्शुद्धाशुद्धांतःकरणतयाद्विविधेलोकेअधिकारिजनेद्वेविधेप्रकारौयस्याः साद्विविधानिष्ठामोक्षपरतापुरापूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेवनिर्दिशति सांख्यानांशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढा नांज्ञानपरिपाकार्थंज्ञानयोगेनध्यानादिनानिष्ठाब्रह्मपरतोक्ता तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परइत्यादिनासांख्यभूमिकामारुरुक्षूणांतुअंतःक रणशुद्धिद्वारातदारोहार्थंतदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणांयोगिनांकर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिना अत एवचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैवद्विविधाऽपिनिष्ठोक्ता एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्विति ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतःसम्यक्चित्तशुद्ध्याज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंवर्णाश्रमोचितानिकर्माणिकर्त्तव्यानिअन्यथाचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामिति कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुतेनामोति ननुचएवमेवप्रव्राजिनोलोकमीप्संतःप्रव्रजंतीति संन्यासस्यमोक्षांगत्वश्रुतेः संन्यासादेवमोक्षोभविष्यतीतिकिंकर्मभिरित्याशंक्योक्तम् नचचित्तशुद्धिविनाकृतात्संन्यसनादेवज्ञानशून्यात्सिद्धिंमोक्षंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥ कर्मणांचसंन्या

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति॥ ४॥ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत्॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः॥५॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते॥ ६॥

सस्तेष्वनासक्तिमात्रंनतुस्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह नहीति जातुकस्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञानीवाऽज्ञोवाऽकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणोनतिष्ठति तत्रहेतुः प्रकृतिजैःस्वभावप्रभवैःरागद्वेषादिगुणैः सर्वोऽपिजनःकर्मकार्यतेकर्मणिप्रवर्त्तते अवशःअस्वतंत्रःसन् ॥ ५॥ अतोज्ञंकर्मत्यागिनंनिंदति कर्मेंद्रियाणीति वाक्पाण्यादीनिकर्मेंद्रियाण्यपिनिगृह्ययोमनसाभगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान्विषयान्स्मरन्नास्ते अविशुद्धतयामनसआत्मनिस्थैर्याभावात् समिथ्याचारःकपटाचारः दांभिकउच्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतद्विपरीतःकर्मकर्त्ताश्रेष्ठइत्याह यस्तुज्ञानेंद्रियाणिमनसानियम्यईश्वरप्रवणानिकृत्वाकर्मेंद्रियैःकर्मरूपंयोगमुपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तः फलाभिलाषरहितःसन्सविशिष्यतेविशिष्टोभवति चित्तशुद्ध्याज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मात् नियतमिति नियतंनित्यंसंध्योपासनादिकर्मकुरु हियस्मात् अकर्मणःअकरणात्सकाशात्कर्मज्यायः अधिकतरम् अन्यथाऽकर्मणःसर्वकर्मशून्यस्यतवशरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति यज्ञोऽत्रविष्णुः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्र

यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

तदेकंविनाऽयंलोकःकर्मबंधनःकर्मभिर्बध्यते नत्वीश्वरार्थत्वेन अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसंगःनिष्कामःसन्कर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः यज्ञेनसहवर्त्ततइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृताब्राह्मणाद्याःप्रजाःपुरासर्गादौसृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाच अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वम् प्रसवोवृद्धिःउत्तरोत्तरामभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञः वोयुष्माकंइष्टकामधुक् इष्टान्कामान्दोग्धीतितथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम् काम्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसंगतापिसामान्यतोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थेत्यदोषः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयतहविर्भागैःसंवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्द्धयंतुएवमन्योन्यंसंवर्द्धयंतोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयः अभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताःसंतोदेवाः वृष्ट्यादिद्वारेणवः युष्मभ्यंभोगान्दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपंचयज्ञादिभिरदत्वायोभुंक्ते सतुचोरएवज्ञेयः ॥ १२ ॥ अतश्चयजंतएवश्रे

देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

ष्ठाः नेतराइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽश्नंतितेपंचसूनाकृतैःसर्वैः किल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृतावुक्ताः कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतिइति येत्वात्मनोभोजनार्थमेवान्नंपचंतिनतुवैश्वदेवाद्यर्थंतेपापाः दुराचाराःअघमेवभुंजते ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्त्तव्यमित्याह अन्नादितिभिः अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणताद्भूतान्युत्पद्यंतेअन्नस्यचसंभवःपर्जन्यात्वृष्टेः सचपर्जन्योयज्ञाद्भवति सचयज्ञः कर्मसमुद्भवःकर्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यग्निष्पद्यतइत्यर्थः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः ॥ १४ ॥ तथाकर्मब्रह्मोद्भवमिति तच्चयजमानादिव्यापाररूपंकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदःतस्मात्प्रवृत्तं

अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः॥यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः॥ १४॥ कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम्॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम्॥ १५॥

जानीहि तच्चब्रह्मवेदाख्यंअक्षरात्परब्रह्मणःसमुद्भूतंविद्धि अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतत् यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेः यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यंतंतस्याभिप्रेतोयज्ञः तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्वदायज्ञेप्रतिष्ठितम् यज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइतियज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रमूलंकर्मतस्मात्सर्वगतंमंत्रार्थवादैःसर्वेषुसिद्धार्थप्रतिपादकेषुभूतानामाख्यानादिषुगतंस्थितमपिवेदाख्यंब्रह्मसर्वदा यज्ञेचतात्पर्यरूपेणप्रतिष्ठितम् अतोयज्ञादिकर्मकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्ध्येकर्मादिचक्रंप्रवर्तितंतस्मात्तदकुर्वतोऽर्थैवजीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणः पुरुषाणांकर्मणिप्रवृत्तिः ततःकर्मनिष्पत्तिः ततःपर्जन्यः ततोऽन्नंततोभूतानिभूतानांचपुनःतथैवकर्मणिप्रवृत्तिरित्येवंप्रवर्त्तितंचक्रंयोनानुवर्त्तयतिनानु तिष्ठति सअघायुः अघंपापरूपमायुर्यस्यसः यतः इंद्रियैर्विषयेष्वेवारमति नतुईश्वराराधनार्थेकर्मणि अतोमोघंव्यर्थंसजीवति॥१६॥तदेवंनकर्मणा मनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाऽज्ञस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थंकर्मयोगमुक्त्वाज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् आत्मन्येवरतिः प्रीतिर्यस्यततश्चात्म न्येवतृप्तःस्वानंदानुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्त्तव्यंनास्ति॥१७॥तत्रहेतुमाह नैवतस्येति कृतेनकर्मणातस्यार्थः

एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्त्तयतीहयः॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति॥१६॥यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृ प्तश्चमानवः॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते॥१७॥नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥ नचास्यसर्वभू तेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥

पुण्यंनैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोस्ति निरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथापित स्मात्तदेषांनप्रियम् यदेतन्मनुष्याविद्युरितिश्रुतेः मोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तम् सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरां तेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयःआश्रयएवव्यपाश्रयःअर्थेमोक्षेआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवा श्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसंभवतीतिहनेत्यव्ययमप्यर्थेदेवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मताप्रतिबंधनायनेशते नशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः देवकृ तास्तुविघ्नाः सम्यक्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषांदेवानांनप्रियमितिब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्यातत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात् १८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्यतस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितःसन्कार्यमवश्यंकर्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्मसम्यगाचर हियस्मात् असक्तः कर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिज्ञानद्वाराप्राप्नोति ॥ १९ ॥ अत्रसदाचारंप्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैवशुद्धसत्वाः संतःसंसिद्धिंसम्यग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थः यद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिकर्माचरणंभद्रमेवेत्याह लोकसंग्रहमिति लोकस्यसंग्रहः स्वधर्मेप्रवर्तनंमयाकर्मणिकृतेजनःसर्वोऽपिकरिष्यतिअन्यथाज्ञानिदृष्टांतेनाज्ञःकर्मत्यजेदित्येवंलोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनंप

तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते ॥ २१ ॥ नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्यहंनवर्त्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ २३ ॥

श्यन्कर्मकर्तुमेवार्हसि नतुत्यक्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥ कर्मकरणेलोकसंग्रहोयथास्यात्तथाह यदिति इतरःप्राकृतोजनः तत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनः कर्मशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽप्यनुसरति ॥ २१ ॥ अत्रचाहमेवदृष्टांतइत्याहत्रिभिः नमेपार्थेति हेपार्थ मेकर्त्तव्यंनास्ति यतस्त्रिष्वपिलोकेष्वप्राप्तंसत्प्राप्यंनास्ति तथाऽपिकर्मण्यहंवर्त्ते कर्मकरोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति यदीति जातुकदाचित् अतंद्रितोऽनलसःसन्यदिकर्मणिनवर्त्तेयम् कर्मनानुतिष्ठेयम् तर्हिममैववर्त्ममार्गंमनुष्याः अनुवर्त्तंते अनुवर्त्तेरन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततःकिमतआह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुःकर्मलोपेननश्येयुः ततश्चयोवर्णसंकरोभवेत्तस्याप्यहमेवकर्त्तास्यांभवेयम् एवमहमेवप्रजाउपहन्यां मलिनीकुर्याम् ॥ २४ ॥ तस्मादात्मविदालोकसंग्रहार्थंतत्कृपयाकर्मकार्यमेवेत्युपसंहरति सक्ताइति कर्मणिसक्ताः अभिनिविष्टाःसंतोऽज्ञाःय थाकर्मकुर्वंति असक्तः सन्विद्वानपितथैवकुर्यात् लोकसंग्रहंकर्त्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥ ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुंयुक्तम् नेत्याह नेति अज्ञानाम तएवकर्मसंगिनांकर्मासक्तानामकर्त्रात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदमन्यथात्वंनजनयेत् कर्मणः सकाशाद्बुद्धिचालनंनकुर्यात् अपितुजोषयेत् सेवयेत् जुष

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम्॥ संकरस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताःकर्मण्यविद्वां सोयथाकुर्वंतिभारत॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्॥ २५॥ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिना म्॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन्॥ २६ ॥ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः॥ अहंकारवि मूढात्माकर्त्ताऽहमितिमन्यते॥ २७॥

प्रीतिसेवनयोः अज्ञान्कर्माणिकारयेत् कथंयुक्तःअवहितोभूत्वास्वयंचसमाचरन्बुद्धिचालनेकृतेसतिकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभ यभ्रंशःस्यादितिभावः ॥ २६ ॥ ननुविदुषाऽपिचेत्कर्मकर्त्तव्यंतर्हिविद्वदविदुषोकोविशेषइत्याशंक्योभयोर्विशेषंदर्शयति प्रकृतेरितिद्वाभ्याम् प्रकृते र्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिंद्रियैः सर्वप्रकारेणक्रियमाणानियानिकर्माणितान्यहमेवकर्त्ताकरोमीतिमन्यते तत्रहेतुः अहंकारेणइंद्रियादिष्वात्माध्यासेनवि मूढआत्माबुद्धिर्यस्यसः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्वांस्तुतथानमन्यतइत्याह तत्त्वविदिति नाहंगुणात्मकइति गुणेभ्यः आत्मनोविभागः नमेकर्माणीतिकर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागः तयोःगुणकर्मवि
भागयोर्यस्तत्त्वंवेत्तिसतुनसज्यतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुः गुणाइंद्रियाणिगुणेषुविषयेषुप्रवर्त्तंते नाहमितिमत्वा ॥ २८ ॥ नबुद्धिभेदंजन
येदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति यैःप्रकृतेर्गुणैः सत्वादिभिः संमूढाःसंतोगुणेष्विंद्रियेषुतत्कर्मसुचसज्जंते वयंकुर्मइतितानकृत्स्नविदोमंदमतीन्कृत्स्नवि
त्सर्वज्ञोनविचालयेत् ॥ २९ ॥ तदेवंतत्त्वविदाऽपिकर्मकर्त्तव्यंत्वंतुनाद्यापितत्त्ववित् अतःकर्मैवकुर्वित्याह मयीति सर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यसम

**तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः॥ गुणागुणेषुवर्त्तंतइतिमत्वानसज्जते॥ २८॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगु
णकर्मसु॥ तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत्॥ २९॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा॥नि
राशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः ॥ ३० ॥ येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यं
तेतेऽपिकर्मभिः॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः॥ ३२ ॥**

र्प्याध्यात्मचेतसांऽतर्यामयधीनोऽहंकरोमीतिदृष्ट्यानिराशीर्निष्कामःअतएवमत्फलसाधनंमदर्थमिदंकर्मेत्येवंममताशून्यश्चभूत्वाविगतज्वरः त्यक्तशो
कश्चभूत्वायुद्ध्यस्व ॥ ३० ॥ एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति मद्वाक्येश्रद्धावंतःअनसूयंतःदुःखात्मकेकर्मणिप्रवर्त्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्च
येमेमदीयमिदंमतमनुतिष्ठंति तेपिशनैःसम्यक्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ॥ ३१ ॥ विपक्षेदोषमाह येत्विति येतुमेमतंईश्वरार्थंकर्मकर्त्तव्यमित्यनुशासन
मभ्यसूयंतः द्विषंतः नानुतिष्ठंति तान्अचेतसः विवेकशून्यानतएवसर्वस्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्यनिष्कामाःसंतःसर्वेऽपिस्वधर्ममेवकिंनानुतिष्ठंतितत्राह सदृशमिति प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावःस्वस्याःस्वकीयायाः प्रकृतेःस्वभावस्यसदृशमनुरूपमेवगुणदोषज्ञानवानपिचेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइति तस्माद्भूतानिसर्वेऽपिप्राणिनः प्रकृतिंयांतिअनुवर्त्तंते एवंसतिइंद्रियनिग्रहःकिंकरिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवंप्रकृत्यधीनैवचेत्पुरुषस्यप्रवृत्तिः तर्हिविधिनिषेधवैयर्थ्यंप्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्येतिवीप्सायांप्रत्येकंसर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् अर्थेस्वस्वविषयेऽनुकूलेरागः प्रतिकूलेद्वेषश्चेत्ये

सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति॥३३॥ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ॥३४॥

वंरागद्वेषौव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्चतदनुरूपाप्रवृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिः तथाऽपितयोर्वशवर्त्तीनभवेदितिशास्त्रेणनियम्यते हियस्मात् अस्यमुमुक्षोःतौपरिपंथिनौ प्रतिपक्षौ अयंभावः विषयस्मरणादिनारागद्वेषावुत्पाद्यानवहितंपुरुषमनर्थेऽपिगंभीरस्रोतइवप्रकृतिर्बलात्प्रवर्त्तयति शास्त्रंतुततःप्रागेवविषयेषुरागद्वेषप्रतिबंधकेपरमेश्वरभजनादौप्रवर्त्तयति गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोतिइति ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवंस्वाभाविकींपश्वादिसदृशींप्रकृतिंत्यक्त्वास्वधर्मेप्रवर्त्तितव्यमित्युक्तम् तर्हिस्वधर्मस्ययुद्धादेःदुःखरूपस्ययथावत्कर्त्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्यच अहिंसादेःसुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्चतत्रप्रवर्त्तितुमिच्छंतंप्रत्याह श्रेयानिति किंचिदंगहीनोऽपिस्वधर्मःश्रेयान् प्रशस्यतरःस्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्याकृताद पिपरधर्मात्सकाशात् तत्रहेतुः स्वधर्मेयुद्धादौप्रवर्त्तमानस्यनिधनंमरणमपिश्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तुपरस्यभयावहः निषिद्धत्वेननरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥ तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यं तदेतदशक्यंमन्वानोऽर्जुनउवाच अथकेनेति वृष्णेर्वंशेऽवतीर्णोवार्ष्णेयः हेवार्ष्णेय अनर्थरूपंपापंकर्त्तुमनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितोऽयंपुरुषःपापंचरति कामक्रोधौविवेकबलेननिरुंधतोऽपिपुरुषस्यपुनःपापेप्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपितयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्त्तकोभवेदितिसंभावनायांप्रश्नः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरम् श्रीभगवानुवाच कामएषइति यस्त्वयापृष्टोहेतुःएषकामएव ननुक्रोधोऽपिपूर्वंत्वयोक्तइंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र सत्यम् नासौततःपृथक् किंतु क्रोधोप्येषएवकामएव केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मनापरिणमते अतःपूर्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽपिक्रोधः कामजएवइत्यभिप्रायेणकामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणसमुद्भवइति तथाअनेनसत्वदृद्धारजसिक्षयंनीतेसतिकामोऽपिक्षीयतइति सूचितम् एनंकामंइहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धि अयंचवक्ष्यमाणक्रमेणहंतव्यएव यतोनासौदानेनसंधातुंशक्यइत्याह महाशनःमहदशनंयस्यदुष्पूरइत्यर्थः नचसाम्नासंधातुंशक्यःयतोमहापाप्माअत्युग्रः ॥ ३७ ॥

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥
अथकेनप्रयुक्तोऽयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम् ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामस्यवैरित्वंदर्शयति धूमेनेति यथाधूमेनसहजेनवह्निराव्रियतेआच्छाद्यते यथावाऽऽदर्शोमलेनागंतुकेन यथाचउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भःसर्वतोनिरुद्धावृतः तथाप्रकारत्रयेणापितेनकामेनावृतमिदम् ॥ ३८ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयति आवृतमिति इदंतुविवेकज्ञानमेतेनावृतम् अज्ञस्यखलुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेवपरिणामेतुवैरितांप्रपद्यते ज्ञानिनःपुनःतत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तम् किंच विषयैःपूर्यमाणोऽपिदुष्पूरः अपूर्यमाणःशोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेनसर्वान्प्रतिनित्यवैरित्वमुक्तम् ॥३९॥ इदानींतस्याधिष्ठानंकथयन्जयोपा

धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ॥ ३८॥ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच॥ ३९ ॥ इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनम्॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ ४१ ॥

यमाह इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् विषयदर्शनश्रवणादिभिःसंकल्पेनाध्यवसायेनचकामस्याविर्भावादिंद्रियाणिचमनश्चबुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्यदेहिनंविमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवम् तस्मात्त्वमिति आदौविमोहात्पूर्वमेवइंद्रियाणिमनोबुद्धिचनियम्यपापरूपमेनंकामंहिस्फुटंप्रजहिघातय यद्वा प्रजहिपरित्यज ज्ञानमात्मविषयंविज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्नाशकम् यद्वा ज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशजम् विज्ञानंनिदिध्यासनम् विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥

५६३, ६३६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथात्रप्रसन्नतयाचित्तप्रणिधानेनइंद्रियाणिनियंतुंशक्यंते तदात्मस्वरूपंदेहादिभ्योविविच्यदर्शयति इंद्रियाणीति इंद्रियाणिदेहादिभ्योग्राह्येभ्यःप राणिश्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अतएवतद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तंभवति इंद्रियेभ्यश्चसंकल्पात्मकंमनःपरम् तत्प्रवर्त्तकत्वात् मनसस्तुबु द्धिर्निश्चयात्मिकापरानिश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य यस्तुबुद्धेःपरःतत्साक्षित्वेनावस्थितःसर्वांतरःसआत्मा विमोहयतिदेहिनमिति देहिशब्दोक्तआत्मा सइतिपरामृश्यते ॥४२॥ उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवविषयेंद्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मातुनिर्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेःपरमात्मानंबु त्ध्वाआत्मनाएवंभूतनिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याऽऽत्मानंमनःसंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वाकामरूपंशत्रुंजहिमारय दुरासदंदुःखेनासादनीयंदुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः

इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः॥४२॥ एवंबुद्धेःपरंबुत्ध्वासंस्तभ्या त्मानमात्मना॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम्॥ ४३॥ ॥इतिश्रीमद्भग०सूप०कर्मयोगोनामतृतीयो ऽध्यायः॥३॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम्॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनु रिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥ १॥

॥ ४३ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स्वधर्मेणयमाराध्यभ क्त्यामुक्तिमितानराः ॥ तंकृष्णंपरमानंदंतोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ १ ॥ एवंतावदध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोपायोमोक्षसाधनत्वेनउक्तः तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनत्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंचयिष्यन्प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन्नाह श्रीभगवानुवाच इममितित्रिभिः अव्यय फलत्वादव्ययम् इमंयोगंपुराऽहंविवस्वतेआदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्रायमनवेश्राद्धदेवायप्राह सचमनुः स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवमिति राजानश्चतेऋषयश्चान्येऽपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाःस्वपित्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैः प्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंति अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह हेपरंतपशत्रुतापन सयोगः कालवशादिहलोकेनष्टः विच्छिन्नः ॥ २ ॥ सएवायमिति सएवायंयोगोऽद्येविच्छिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यमुक्तः यतस्त्वंममभक्तोऽसिसखाचेति अन्यस्मैमयानोच्यते हियस्मादिदमुत्तमंरहस्यम् ॥ ३ ॥ भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्जु

एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः॥ सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप॥ २॥ सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः॥ भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम्॥ ३॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति॥ ४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप॥ ५॥

नउवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनंतवजन्मपरंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्वतेत्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत्कथमहंविजानीयांज्ञातुंशक्नुयामिति ॥ ४ ॥ इतिपृष्टवंतमर्जुनंरूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच बहूनीति ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानितानिसर्वाण्यहंवेदजानाम्यलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वंतुनजानासि अविद्यावृतत्वात् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्वनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनर्जन्मयेनबहूनिव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्यपापविहीनस्यकथंजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीति सत्यमेवंतथाऽपिअजोऽपिसन्नहंतथाऽव्ययात्माऽपिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्तथाईश्वरोऽपिकर्मपारतंत्र्यरहितोऽपिसन्स्वमाययासंभवामिसम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैवभवामि ननुतथाऽपिषोडशकलात्मकलिंगशून्यस्यतवकुतोजन्मेत्यतउक्तम् स्वांशुद्धसत्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्यविशुद्धोर्जितसत्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कदासंभवामीत्यपेक्षायामाह यदायदेति धर्मस्यग्लानिर्हानिः अधर्मस्यअभ्यु

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन्॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ॥ ६॥ यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम्॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे॥ ८॥

त्थानमाधिक्यम् ॥ ७ ॥ किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्तिनांरक्षणाय दुष्टंकर्मकुर्वंतीतिदुष्कृतस्तेषांवधायच एवंधर्मस्यसंस्थापनार्थायसाधुरक्षणेनदुष्टवधेनचधर्मंस्थिरीकर्तुंयुगेयुगेतत्तदवसरेसंभवामीत्यर्थः नचैवंदुष्टनिग्रहंकुर्वतोऽपिनैर्घृण्यंशंकनीयं यथाचाहुः लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथाऽर्भके तद्वदेवमहेशस्यनियंतुर्गुणदोषयोरिति ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मकर्मेति मेजन्मस्वेच्छाकृतंकर्मचधर्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकंतत्त्वतःपरानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैति नप्राप्नोतिकिंतुमामेवप्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यत्राह वीतरागेति अहंशुद्धसत्वावतारैर्धर्मपरिपालनंकरोमीतिमदीयंपरमकारुणिकत्वंज्ञात्वावीताविगतारागभयक्रोधायेभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मयामदेकचित्ताभूत्वामामेवोपाश्रिताःसंतोमत्प्रसादलभ्यंयदात्मज्ञानंचतपश्चतत्परिपाकहेतुः स्वधर्मः तयोर्द्वैद्वैकवद्भावः तेनज्ञानतपसापूताःशुद्धाःनिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाःसंतोमद्भावं

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः॥ बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः॥ १० ॥ येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम्॥ ममवर्त्मानुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥

मत्सायुज्यंप्राप्ताबहवःनत्वधुनैवप्रवृत्तोऽयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याऽविद्योपाधिभ्यांतत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्येश्वरस्यचाविद्याऽभावेननित्यशुद्धत्वात् जीवस्यचेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्यसतश्चिदंशेनतदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १० ॥ ननुतर्हि किंत्वय्यपिवैषम्यमस्ति यस्मादेवंत्वदेकशरणानामेवात्मभावंददासि नान्येषांसकामानामित्यतआह येयथेति यथायेनप्रकारेणसकामतयानिष्कामतयावायेमांभजंतितानहंतथैवतदपेक्षितफलदानेनभजामि अनुगृह्णामि नतुयेसकामामांविहायेंद्रादीनेवभजंतीतितानहमुपेक्ष्यइतिमंतव्यम् यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः इंद्रादिसेवकाअपिममैववर्त्मभजनमार्गमनुवर्त्तंते इंद्रादिरूपेणापिममैवसेव्यत्वात् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हिमोक्षार्थमेवकिमितिसर्वेनभजंतीत्यत्राह कांक्षंतइति कर्मणांसिद्धिफलंकांक्षंतःप्रायशः इहमनुष्यलोकेइंद्रादिदेवताएवभजंते नतुसाक्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिः कर्मजंफलंशीघ्रंभवति नतुज्ञानफलंकैवल्यम् दुष्प्रापत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥ ननुकेचित्सकामतयाप्रवर्त्ततेकेचिन्निष्कामतयेतिकर्मवैचित्र्यम् तत्कर्तॄणांचब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यंकुर्वतस्तवकथंवैषम्यंनास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यम् स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः अयमर्थः सत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणि सत्वरजःप्रधानाःक्षत्रियास्तेषांचशौर्ययुद्धादीनिकर्मा

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥१२॥ चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः॥ तस्यकर्त्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥ १३॥ नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा॥ इतिमांयोऽभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते॥ १४॥

णि रजस्तमःप्रधानावैश्यास्तेषांकृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांचत्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवंगुणानांकर्मणांचविभागैश्चातुर्वर्ण्यंमयैवसृष्टमिति सत्यम् तथाऽप्येवंतस्यकर्तारमपिफलतोऽकर्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुः अव्ययमासक्तिराहित्येन श्रमरहितंनाशादिरहितम्॥ १३॥ तदेवदर्शयन्नाह नमामिति कर्माणिविश्वसृष्ट्यादीन्यपिमांनलिंपंति आसक्तंनकुर्वंतिनिरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेनममकर्मफलेस्पृहाभावाच्चमांनलिंपंतीतिकिंवक्तव्यम् यतःकर्मफलेस्पृहाराहित्येनमांयोऽभिजानातिसोऽपिकर्मभिर्नबध्यते ममनिर्लेपत्वेकारणंनिरहंकारत्वनिस्पृहत्वादिकंजानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येयथामांप्रपद्यंतइत्यादिचतुर्भिःश्लोकैः प्रासंगिकमीश्वरस्यवैषम्यंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति एवमिति अहंकारादिराहित्येनकृतंकर्मबंधकंनभवतीत्येवंज्ञात्वापूर्वैर्जनकादिभिरपिमुमुक्षुभिःसत्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतम् तस्मात्त्वमपिप्रथमंकर्मैवकुरु ॥ १५ ॥तच्च तत्त्वविद्भिः सहविचार्यकर्त्तव्यंनलोकपरंपरामात्रेणेत्याह किंकर्मेति किंकर्मकीदृशंकर्मकरणम् किमकर्मकीदृशंकर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थेविवेकि

एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम्॥ १५॥ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोऽप्यत्रमोहिताः॥तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्॥१६॥ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः॥ अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः॥ १७॥

नोऽपिमोहिताःअतःयज्ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यसि तत्कर्माकर्मचतुभ्यमहंप्रवक्ष्यामिशृणु ॥ १६ ॥ ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकम् अकर्मचतदव्यापारात्मकम् अतःकथमुच्यतेकवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइतितत्राह कर्मणइति कर्मणःविहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति नतुलोकप्रसिद्धमात्रमेवअकर्मणःअव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपिनिषिद्धस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतःकर्मणोगतिर्गहना कर्मणइत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवंकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियः पश्येत्तस्यज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वा भावात् अकर्मणिचविहिताकरणेकर्मयःपश्येत् प्रत्यवायापादकत्वेनबंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकुर्वाणेषुसबुद्धिमान्व्यवसायात्मिकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रे ष्ठः तंस्तौति सयुक्तःयोगीतेनकर्मणाज्ञानयोगावाप्तेःसएवकृत्स्नकर्मकर्त्ताचसर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयेतस्मिन्कर्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदे वमारुरुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्थायांनकर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तएवकर्मयोगः स्फुटीकृतः तत्पंचरूपत्वाच्चास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषः अनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनायः कर्मानुपयोगउक्तः तस्याप्यर्थात्पंचः कृतोवेदितव्यःयदाआरुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभ

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत्॥ १८॥

वति तदारूढस्यकुतोबंधकंस्यादित्यत्रापिश्लोकोयोज्यते कर्मणिदेहेंद्रियादिव्यापारेवर्तमानेऽप्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनै ष्कर्म्यमेवयःपश्येत् तथाऽकर्मणिचज्ञानरहितेदुःखबुद्ध्याकर्मणांत्यागेकर्मयःपश्येत्तस्यप्रतिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात् तदुक्तम् कर्मेंद्रियाणिसंयम्य यआस्तेमनसास्मरन्निति यएवंभूतःसतुसर्वेषुमनुष्येषुबुद्धिमान्पंडितः तत्रहेतुः यतःकृत्स्नानिसर्वाणियदृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्नपि सयुक्तएवाकर्त्रात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्यर्थः अनेनैवज्ञानिन-स्वभावादापन्नंकलंजभक्षणादिकंनदोषः अज्ञस्यतुरागतःकृतेदोषइति विकर्मणोऽपि तत्त्वंनिरूपितंद्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मण्यकर्मयःपश्येदितिश्रुत्यर्थाभ्यांयदुक्तमर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिः सम्यगारभ्यंतइतिसमारंभाः कर्माणि काम्यतइतिकामःफलंत त्संकल्पेनवर्जितायस्यभवंतितंपंडितमाहुः तत्रहेतुःयतस्तैःसमारंभैः शुद्धचित्तेसतिजातेनज्ञानाग्निनादग्धानिअकर्मतांनीतानिकर्माणियस्यतम् आ रूढावस्थायांतुकामःफलविषयस्तदर्थइदंकर्मकर्त्तव्यमितिकर्मविषयःसंकल्पश्चताभ्यांवर्जिताः शेषंस्पष्टम् ॥ १९ ॥ किंच त्यक्त्वेति कर्मणितत्फले चासक्तित्यक्त्वानित्येननिजानंदेनतृप्तः अतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितःएवंभूतोयःस्वाभाविकेविहितेचकर्मणिअभितःप्रवृत्तोऽपिकिंचिदपिनै

यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः॥ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ १९॥ त्यक्त्वाकर्मफलासं गंनित्यतृप्तोनिराश्रयः॥कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपिनैवकिंचित्करोतिसः॥ २० ॥निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्र हः॥शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम्॥ २१ ॥

वकरोति तस्यकर्माकर्मतामापद्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ किंचनिराशीरिति निर्गताआशिषः कामनायस्मात् यतंनियतंचित्तमात्माचशरीरंयस्य त्य क्ताःसर्वेपरिग्रहायेनसःशारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्यंकर्तृत्वाभिनिवेशरहितंकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंबंधनंनप्राप्नोति योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगि स्वाभाविकंभिक्षाटनादिकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंविहिताकरणनिमित्तंदोषंनप्राप्नोतीति ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभः तेनसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादीन्यतीतःअतिक्रांतःतत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्सरोनिर्वैरः य
दृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमः हर्षविषादरहितःयएवंभूतःसपूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथंविहितंस्वाभाविकंवाकर्मकृत्वाअपिनबंधंप्राप्नोति
॥ २२ ॥ किंच गतसंगस्येति गतसंगस्यनिष्कामस्यरागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितंचेतोयस्य यज्ञायपरमेश्वरार्थंकर्माचरतःसतः समग्रंसवासनं
कर्मप्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षेयज्ञायेति यज्ञसंरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थमेवकर्मकुर्वतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदेवंपरमेश्वराराधन

**यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वाऽपिननिबध्यते॥२२॥ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञा
नावस्थितचेतसः॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते॥ २३॥ ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम्॥ ब्रह्मैवते
नगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना॥ २४॥**

लक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायांत्वकर्त्रात्मज्ञानेनबाधितत्वात्स्वाभाविकमपिकर्माकर्मैवेति कर्मण्यकर्मयःपश्ये
दित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयःप्रपंचितः इदानींकर्मणितदंगेषुचब्रह्मैवानुस्यूतंपश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंस्रुवादितदपिब्र
ह्मैव अर्प्यमाणंहविरपिघृतादिकंब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राचहुतंब्रह्मैवहोमः अग्निश्चकर्त्ताचक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मण्येवकर्मात्म
केसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंयस्यतेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यंनतुफलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतदेवयज्ञत्वेनसंपादितंसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानंसर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवंस्तोतुमधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञाना ह दैवमित्यष्टभिः देवाइंद्रवरुणादयइज्यंतेयस्मिन्एवकारेणेंद्रादिषुब्रह्मबुद्धिराहित्यंदर्शितंतंदैवंयज्ञम् अपरेकर्मयोगिनःपर्युपासतेश्रद्धयाऽनुतिष्ठंति अपरेतुज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायभूतेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेणयज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्माणिप्रविलापयंतीत्यर्थः सोऽयंज्ञानय

दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति॥ २५॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमा ग्निषुजुह्वति॥ शब्दादीन्विषयानन्यइंद्रियाग्निषुजुह्वति॥२६॥

ज्ञः॥ २५॥ श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वति प्रविलापयंतींद्रियाणिनिरुध्यसंयमप्रधानाः तिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुशब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वति विषयान्भोगसमयेऽप्यनासक्ताः संतोऽग्नित्वेनभावितेष्विंद्रियेषुहविष्ट्वेनभावितान्श ब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः॥ २६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वाणीति अपरेध्याननिष्ठाःबुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिश्रवणदर्शनादीनिकर्मेंद्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादानादीनिचप्राणानां दशानांकर्माणि प्राणस्यबहिर्गमनम् अपानस्याधोनयनम् व्यानस्यव्यानयनम् आकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतानांसम्यग्नयनम् उदान स्योर्ध्वनयनम् उद्गारेनागआख्यातःकूर्मउन्मीलनेस्मृतः कृकरःक्षुतकृज्ज्ञेयोदेवदत्तोविजृंभणे नजहातिमृतंवाऽपिसर्वव्यापीधनंजयःइत्येवंरूपा

सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते॥२७॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः॥ २८॥

णिजुह्वति कआत्मनिसंयमोध्यानैकाग्र्यंसएवयोगः सएवाग्निस्तस्मिन्ज्ञानेनध्येयविषयेणदीपितेप्रज्वलितेध्येयंसम्यग्ज्ञात्वातस्मिन्मनःसंयम्य तानि सर्वाणिकर्माण्युपरमयंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच द्रव्येतिद्रव्यंदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः यो गश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः सएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः स्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंसएवयज्ञोयेषांते अथवा वेदपाठ यज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेतिद्विविधायतयः प्रयत्नशीलाःसम्यक्शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच अपानइति अपानेअधोवृत्तौप्राणमूर्ध्ववृत्तिपूरकेणजुह्वति पूरककालेप्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथाकुंभकेनप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतीरुत्ध्वा रेचककालेअपानंप्राणेजुह्वति एवंपूरककुंभकरेचकैः प्राणायामपरायणाअपरइत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच अपरइति अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यसंतः स्वयमेवजीर्यमाणेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थः यद्वा अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेपानंतथाऽपरइत्यनेनपूरकरेचकयोरावर्त्तमान योर्हंसः सोहमित्यनुलोमतःप्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेणतत्त्वंपदार्थैक्यंव्यतीहारेणभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे सकारेणबहिर्या

अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरे ॥ प्राणापानगतीरुत्ध्वाप्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरेनियताहाराः प्राणान्प्राणेषुजुह्वति ॥ सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

तिहकारेणविशेत्पुनः प्राणस्तत्रसएवाहंहंसइत्यनुचिंतयेदितिप्राणापानगतीरुत्ध्वेत्यनेनतुश्लोकेनप्राणायामयज्ञाः अपरैः कथ्यंते तत्रायमर्थः द्वौभा गौपूरयेदन्यैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिवचनोक्तोनियतआहारोयेषांते कुंभकेनप्राणापानगतीरुत्ध्वाप्राणाया मपरायणाःसंतःप्राणानिंद्रियाणिप्राणेषुजुह्वति कुंभकेहिसर्वेप्राणाएकीभवंतीतितत्रैवलीयमानेष्विंद्रियेषुहोमंभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे य थायथासदाभ्यासान्मनसःस्थिरताभवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनांस्थिरताचतथातथेति तदेवमुक्तानांद्वादशानांयज्ञविदांफलमाह सर्वइति यज्ञान्विंद तिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञज्ञाइतिवा यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्मषंयैस्ते ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यज्ञशिष्टेति यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टेकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंतितदकरणेदोषमाह नायंलोकइति अयमल्पसुखोऽपिमनुष्यलोकःअयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्ति कुतोऽन्यःपरलोकःअतोयज्ञाः सर्वथाकर्त्तव्याइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञंस्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति ब्रह्मणोवेदस्यमुखेविततताः वेदेनसाक्षाद्विहिताइत्यर्थः तथाऽपितान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्म

यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनम् ॥ नायंलोकोऽस्त्ययज्ञस्यकुतोऽन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवंबहुविधायज्ञा विततब्रह्मणोमुखे ॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

स्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धिजानीहि आत्मनःकर्मागोचरत्वात् एवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन्संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्देवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञःश्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपिज्ञानयज्ञस्यापिमनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येवतथाऽप्यात्मरूपस्यज्ञानस्यमनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रंनतुतज्जन्यत्वमितिद्रव्यमयाद्विशेषःश्रेष्ठत्वेहेतुः सर्वंकर्माखिलंफलसहितंज्ञानेपरिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वंतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंतीतिश्रुतेः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति तज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहि ज्ञानिनांप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेण ततःपरिप्रश्नेनकुतोऽयंममसंसारः कथंवानिवर्त्ततइतिप्रश्नेन सेवयाशुश्रूषयाच ज्ञानिनःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चेततुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसंपादयिष्यंति ॥ ३४ ॥ ज्ञानेफलमाह यज्ज्ञात्वेतिसार्धैस्त्रिभिः यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधुवधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुः येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनिस्वाविद्यारचितानि

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया॥ उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥ ३४॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि॥ ३५ ॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि॥ ३६॥ यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा॥ ३७॥

स्वात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसि अथोऽनंतरमात्मानंमयिपरमात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यःपापकारिभ्योयद्यपिअतिशयेनपापकारीत्वमसि तथाऽपिसर्वंपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेनतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघनमात्रंनतुपापस्यनाशइतिभ्रांतिंदृष्टांतेनवारयन्नाह यथेति एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति तथाआत्मज्ञानरूपोऽग्निःप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानिसर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रहेतुमाह नहीति पवित्रंशुद्धिकरंइहतपोयोगादिषुमध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येव तर्हिसर्वेऽप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यसंतीत्यतआह तत्स्वयमितिसार्द्धेन तदात्मनिविषयेज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन्स्वयमेवानायासेनलभतेनतुकर्मयोगंविनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किंच श्रद्धावानि ति श्रद्धावान्गुरूपदिष्टेऽर्थेआस्तिक्यबुद्धिमांस्तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यःअतःश्रद्धादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्पाकूकर्मयोगए

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति॥ ३८॥ श्रद्धावान्लभतेज्ञानंतत्परः संयतेंद्रियः॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति॥ ना यंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥ ४० ॥

वशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वातुअचिरेणपरांशांतिमोक्षंप्राप्नोति ॥ ३९ ॥ ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञानेजातेऽप्यश्रद्दधानश्चजातायामपिश्रद्धायांममेदंसिद्ध्येद्वानवेतिसं शयाक्रांतचित्तश्चनश्यतिस्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषुत्रिष्वपिसंशयात्मासर्वथानश्यति यतस्तस्यायंलोकोनास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः नचपरलो कः धर्मस्यानिष्पत्तेः नचसुखम् संशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यायद्वयोक्तांपूर्वापरभूमिकाभेदेनकर्मज्ञानमयींद्विविधांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेतिद्वाभ्याम् योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्संन्यस्तानिस मर्पितानिकर्माणियेनतम् कर्माणिस्वफलैर्ननिबध्नंति अतश्चज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेनसंछिन्नःसंशयोदेहाद्यभिमानलक्षणोयस्यतंचात्मवंतमप्रमादिनंक र्माणिलोकसंग्रहार्थानिस्वाभाविकानिवाननिबध्नंति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवंतस्मादिति आत्मनोज्ञानेनसंभूतंहृदिस्थितमेनंसंशयंशोकादिनिमित्तंदेहा त्मविवेकज्ञानखड्गेनच्छित्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमाश्रय तत्रचप्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ हेभारत क्षत्रित्वेनयुद्धस्यस्वधर्मत्वंदर्शितम्

योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम्॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसंभूतंहृ त्स्थंज्ञानासिनात्मनः॥ छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत॥ ४२॥ ॥इतिश्रीमद्भगवद्गी०कर्मब्रह्मार्पणयो गोनामचतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ॥७॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि॥ यच्छ्रेयए तयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम्॥ १ ॥

॥ ४२ ॥ पुमवस्थादिभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा ॥ निष्ठोक्तायेनतंवंदेशौरिंसंशयसंछिदम् ॥ १ ॥ ॥ इतिसु०चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ अज्ञानसंभूतं संशयंज्ञानासिनाछित्वाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तंतत्रपूर्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्माखिलंपा र्थेत्यादिनाचज्ञानिनःकर्मसंन्यासंकथयसि ज्ञानासिनासंशयंछित्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चैकस्यैकदैवसंभ वतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्येएकस्मिन्ननुष्ठातव्येसतिममयच्छ्रेयःश्रेष्ठंसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच संन्यासइति अयंभावः नहिवेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदंप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अ पितुदेहात्माभिमानिनंत्वां बंधुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्र वीमिकर्मयोगेनशुद्धचित्तस्यचात्मतत्त्वज्ञानेजातेसतितत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठांगत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तः एवंसत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसंसाधयतस्तथाऽपितुतयोर्मध्येकर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगोविशिष्टोभवति ॥ २ ॥ कुतइत्यपेक्षायांसंन्यासित्वेनकर्मयोगंस्तुवंस्तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणियोऽनुतिष्ठति नित्यंकर्मानुष्ठान

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौपृथग् बालाःप्रवदंतिनपंडिताः ॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ॥ ४ ॥

कालेऽपिसंन्यासीत्येवंज्ञेयः तत्रहेतुः निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेनसंसारात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वे नोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्चयः अतोविकल्पमंगीकृत्योभयोरेकःश्रेष्ठइतिप्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितोनविवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सां ख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिनातदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौसंतौपृथक्स्वतंत्रावितिबालाःअज्ञाएवप्रवदंति नतुपंडिताः तत्रहेतुः अनयोरेकमपिसम्यगास्थितआश्रितःसन्नुभयोरपिफलंप्राप्नोति तथाहि कर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंविंद ति संन्यासंसम्यगास्थितोऽपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विंदतीतिनपृथक्क्रमनयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतदेवस्फुटयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवाप्यते योगैरित्यत्रअर्शआदित्वेनमत्वर्थीयोऽच्प्रत्य योद्रष्टव्यः कर्मयोगिभिरपितदेवज्ञानद्वारेणगम्यते अवाप्यतइत्यर्थः अतःसांख्यंचयोगंचैकफलत्वेनैकंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यति ॥ ५ ॥ य दिकर्मयोगिनोऽप्यंततःसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठा तर्हिआदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तइतिमन्वानंप्रत्याह संन्यासइति अयोगतःकर्मयोगंविनासंन्यासः प्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुः अशक्यइत्यर्थः चित्तशुद्ध्यभावेनज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिः संन्यासीभूत्वाऽचिरेणैवब्रह्माधि

यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति॥ ५॥ संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति॥ ६॥ योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते॥ ७॥

गच्छति अपरोक्षंजानाति अतःचित्तशुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यतेइतिपूर्वोक्तंसिद्धम् तदुक्तंवार्तिककृद्भिः प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशु नाःकलहोत्सुकाः ॥ संन्यासिनोऽपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेणब्रह्माधिगमेसत्यपितदुपरितनेनकर्मणाबंधःस्यादेवेत्याशं क्याह योगयुक्तइति योगेनयुक्तः अतोविशुद्धःआत्माचित्तंयस्यअतएवविजितःआत्माशरीरंयेन अतएवविजितानींद्रियाणियेन ततश्चसर्वेषां भूतानामात्मभूतआत्मायस्यसः लोकसंग्रहार्थंस्वाभाविकंवाकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते तैर्नबद्ध्यते ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मकुर्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्यकर्तृत्वाभिमानाभावान्नविरुद्धमित्याह नैवेतिद्वाभ्याम् कर्मयोगेनयुक्तःक्रमेणतत्त्वविद्भूत्वादर्शनश्रवणादीनिकुर्वन्नपिइंद्रियाणिइंद्रियार्थेषुवर्त्तंतइतिधारयन्बुद्ध्यानिश्चित्यकिंचिदप्यहंनकरोमीतिमन्येतमन्यते तत्रदर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिःपादयोः स्वापोबुद्धेः श्वासःप्राणस्य ॥ ८ ॥ प्रलपनंवागिंद्रियस्य विसर्गःपायूपस्थयोः ग्रहणंहस्तयोः उन्मेषण

नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्त्तंतइतिधारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः ॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

निमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेकः एतानिकर्माणिकुर्वन्नपिअभिमानाभावाद्ब्रह्मविन्नलिप्यते तथाचपारमर्षंसूत्रम् तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादिति ॥ ९ ॥ तर्हियस्यकरोमीत्यभिमानोऽस्तितस्यकर्मलेपोदुर्वारः अविशुद्धचित्तत्वाच्चसंन्यासोऽपिनास्तीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधायपरमेश्वरेसमर्प्यतत्फलेसंगंत्यक्त्वायः कर्माणिकरोति असौपापेनबंधहेतुतथापापिष्ठेनपुण्यपापात्मकेनकर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमंभसिस्थितमप्यंभसानलिप्यतेतद्वत् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतुत्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेति कायेनस्नानादि मनसाध्यानादि बुद्ध्यातत्त्वनिश्चयादिकेवलैःकर्माभिनिवेशरहितैः इंद्रियैश्चश्रवणकीर्त्तनादिलक्षणंकर्मफलसंगंत्यक्त्वाचित्तशुद्धयेकर्मयोगिनःकर्मकुर्वंति ॥ ११ ॥ ननुतेनैवकर्मणाकश्चिन्मुच्यतेकश्चिद्बध्यतइतिव्यवस्थाकथमतआह युक्तइति युक्तःपरमेश्वरैकनिष्ठःसन्कर्मणांफलंत्यक्त्वाकर्माणिकुर्वन्नात्यंतिकींशांतिमोक्षंप्राप्नोति अयुक्तस्तुबहिर्मुखःकामकारेणकामतःप्रवृत्त्याफलेआसक्तोनितरांबंधंप्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवंतावच्चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपंचितम् इदानींशुद्ध

कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी ॥ नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

चित्तस्यसंन्यासःश्रेष्ठइत्याह सर्वकर्माणीति वशीयतचित्तःसर्वाणिकर्माणिविक्षेपकाणिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञाननिष्ठःस्नास्ते क्वास्तइत्यतआह नवद्वारेनेत्रेनासिकेकर्णौमुखंचेतिसप्तशिरोगतानि अधोद्वेपायूपस्थरूपे इत्येवंनवद्वाराणियस्मिंस्तस्मिन्पुरेपुरवदहंभावशून्येदेहेदेही अवतिष्ठते अहंकाराभावादेवस्वयंतेनदेहेननैवकुर्वन्ममकाराभावाच्चनकारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्यावृत्तिरुक्ता अविशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोतिकारयतिचनत्वयंतथा अतःसुखमास्तइत्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुएषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते एषएवासाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीषतइत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषुकर्मसुकर्तृत्वेनप्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रःपुरुषःकथंतानिकर्माणित्यजेत् ईश्वरेणैवज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानस्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्यनैर्घृण्याभ्यांप्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापिपुण्यपापसंबंधःस्यादित्याशंक्याह नकर्तृत्वमितिद्वाभ्याम् प्रभुःईश्वरःजीवलोकस्यकर्तृत्वादिकंनसृजति किंतुजीवस्यैवस्वभावोऽविद्यैवकर्तृत्वादिरूपेणप्रवर्त्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावंजीवलोकमीश्वरःकर्मसुनियुंक्ते नतुस्वयमेवकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मादेवंतस्मात् नादत्तइति प्रयोजकोऽपिसन्प्रभुः कस्यचित्पापंसुकृतंचनैवादत्ते नभजते तत्रहेतुः विभुःपरिपूर्णः

नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः॥ नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्त्तते॥ १४॥ नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः॥१५॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम्॥ १६॥

आप्तकामइत्यर्थः यदिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात् नत्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचित्यनिजमाययातत्पूर्वकर्मानुसारेणतत्प्रवर्त्तकत्वात् ननुभक्तानुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्चवैषम्योपलंभात्कथमाप्तकामत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति अज्ञानेननियहोऽपिदंडरूपोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेनसर्वत्रसमःपरमेश्वरइत्येवंभूतंज्ञानमावृतंतेनहेतुनाजंतवोजीवामुह्यंति भगवति वैषम्यंमन्यंतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानिनस्तुनमुह्यंतीत्याह ज्ञानेनेति आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्वैषम्योपलंभकमज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वातत्परंपरिपूर्णमीश्वररूपंप्रकाशयति यथाआदित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशयतितद्वत् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतेश्वरोपासकानांफलमाह तद्बुद्धयइति तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिकायेषाम् तस्मिन्नेवात्मामनोयेषाम् तस्मिन्नेवनिष्ठातात्पर्ययेषाम् तदेवप रमयनमाश्रयोयेषाम् ततश्चतत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेननिर्धूतंनिरस्तंकल्मषंयेषाम् तेअपुनरावृत्तिंमुक्तियांति ॥ १७ ॥ कीदृशास्तेज्ञानिनोयेऽपु नरावृत्तिंगच्छंतीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयसंपन्नइति विषमेष्वपिसमंब्रह्मैवद्रष्टुंशीलंयेषांतेपंडिताज्ञानिनइत्यर्थः तत्रविद्याविनयाभ्यांयुक्तेब्रा ह्मणेचशुनोयःपचतितस्मिन्श्वपाकेचेतिकर्मणावैषम्यम् गविहस्तिनिशुनिचेतिजातितोवैषम्यंदर्शितम् ॥ १८ ॥ ननुविषमेषुसमदर्शनंनिषिद्धंकुर्वतः

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः॥गच्छंत्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥१७॥विद्याविनयसंपन्नेब्राह्म णेगविहस्तिनि॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः॥ १८ ॥ इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः॥ निर्दोषं हिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः॥ १९ ॥

कथंतेपंडिताः यथाह गौतमः समासमाभ्यांविषमसमेपूज्यतइति अस्यार्थः समायपूजायाविषमेप्रकारेकृतेसतिविषमायचसमेप्रकारेकृतेसतिसपूज कइहलोकात्परलोकाच्चहीयतइति तत्राह इहैवेति इहैवजीवद्भिरेवतैःसृज्यतइतिसर्गःसंसारोजितःनिरस्तःकैःयेषांमनःसाम्येसमत्वेस्थितम् तत्रहे तुः हियस्माद्ब्रह्मसमंनिर्दोषंच तस्मात्तेसमदर्शिनोब्रह्मण्येवस्थिताःब्रह्मभावंप्राप्ताइत्यर्थः गौतमोक्तस्तुदोषोब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेवपूज्यतइतिपूज्यका वस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मप्राप्तस्यलक्षणमाह नेति योब्रह्मविद्भूत्वाब्रह्मण्येवस्थितः सप्रियंप्राप्यनप्रहृष्यति अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेन्नविषीदतीत्यर्थः यतःस्थिरबुद्धिः स्थिरानिश्चलाबुद्धिर्यस्यतत्कुतःयतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥ २० ॥ मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्यहेतुमाह बाह्यस्पर्शेष्विति इंद्रियैःस्पृश्यंतइतिस्पर्शाःबा ह्येंद्रियविषयेषु असक्तात्माअनासक्तचित्तआत्मन्यंतःकरणेयत्उपशमात्मकंसात्विकंसुखंतद्विंदतिलभते सचउपशमात्मकंसुखंलब्ध्वाब्रह्मणि

नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियम्॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः॥ २०॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्ता त्माविंदत्यात्मनियत्सुखम्॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१॥ येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयए वते॥ आद्यंतवंतःकौंतेयनतेषुरमतेबुधः॥ २२॥

योगेनसमाधिनायुक्तस्तदैक्यंप्राप्तआत्मायस्यसः अक्षय्यंसुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननुप्रियविषयभोगानामपिनिवृत्तेःकथंमोक्षःपुरुषार्थः स्यात्तत्राह येहीति संस्पृश्यंतइतिसंस्पर्शाविषयाःतेभ्योजातायेभोगाःसुखानितेहिवर्त्तमानकालेऽपिस्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वात् दुःखस्यैवयोनयःका रणभूताः आदिमंतोंऽतवंतश्च अतोविवेकीतेषुनरमते ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मान्मोक्षएवपरःपुरुषार्थः तस्यचकामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षःअतस्तत्सहनसमर्थएवमोक्षभागित्याह शक्नोतीति कामक्रोधाच्चोद्भवतियोवेगोमनो नेत्रक्षोभादिलक्षणः तमिहैवतदुद्भवसमयएवयोनरः सोढुंप्रतिरोद्धुंशक्नोति तदपिनक्षणमात्रम् किंतु शरीरविमोक्षणात्प्राक्यावद्देहपातमित्यर्थः यएवं भूतःसएवयुक्तः समाहितःसुखीचभवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वंविलपंतीभिर्युवतीभिरालिंग्यमानोऽपिपुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपियथाप्राणशून्यःकाम क्रोधवेगंसहते तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवयःसहेत सएवयुक्तःसुखीचेत्यर्थः तदुक्तंवसिष्ठेन प्राणेगतेयथादेहःसुखंदुःखंनविंदति तथाचेत्प्राणयुक्तो

शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात्॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः॥२३॥योंऽतःसुखोंतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेवयः॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति॥२४॥ लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः॥ छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः॥ २५॥

ऽपिसकैवल्याश्रयोभवेदिति ॥ २३ ॥ नकेवलंकामक्रोधवेगसंहरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितु योंऽतरिति अंतःआत्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषु अं तरेवारामःक्रीडायस्यनबहिः अंतरेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीतनृत्यादिषु सएवब्रह्मभूतःस्थितःसन्ब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥ किं च लभंतइति ऋषयःसम्यग्दर्शिनःक्षीणंकल्मषंयेषाम् छिन्नंद्वैधंसंशयोयेषाम यतःसंयतआत्माचित्तंयेषाम सर्वेषांभूतानांहितेरताः कृपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंलभंते ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानांयतीनांसंन्यासिनांसंयतचित्तानांज्ञातात्मतत्त्वानामभितःउभयतःमृतानांजीवतांच नदेहांतरएवतेषांब्रह्मणिलयः अपितुजीवतामपिवर्त्ततइत्यर्थः ॥२६॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षमामोतीत्युक्तंतमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह स्पर्शानितिद्वाभ्याम् बाह्याएवस्पर्शाःरूपरसादयोविषयाश्चिंतिताः संतोंऽतःप्रविशंति तांस्तच्चिंतात्यागेनबहिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्यएवकृत्वाऽत्यंतंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेनचबहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः उच्छ्वा

कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥

सनिःश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचरंतौप्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वाकुंभयित्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोयथाबहिर्ननिर्यातियथा चापानोंतर्नप्रविशति किंतु नासामध्यएवद्वावपियथाचरतः तथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यांसमौकृत्वेति ॥ २७ ॥ यतेति अनेनोपायेनयताःसंयतेंद्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइच्छाभयक्रोधायस्ययएवंभूतोमुनिः ससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तःस्यान्नतावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानांतपसांचस्वभक्तैःसमर्पितानांतदिच्छया भोक्तारम् पालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषांभूतानांसुहृदमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशांतिमोक्षंऋच्छतिप्राप्नोति ॥ २९ ॥ विकल्पशंकापोहेनयेनैवंसांख्ययोगयोः समुच्चयःक्रमेणोक्तःसर्वज्ञंनौमितंहरिम् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधि०टी०पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ चित्तेशुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः मुक्तिःस्यादितिषष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेसंक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्या

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भ० संन्यासयोगोनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥

यारंभः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यारभ्यसंन्यासपूर्विकायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात् दुःखरूपत्वाच्चकर्मणः सहसासंन्यासातिप्रसंगंप्राप्तंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्मयोगंस्तौति श्रीभगवान् अनाश्रितइतिद्वाभ्याम् कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः अवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्म यः करोतिसएवसंन्यासीयोगीचनतुनिरग्निः अग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागीनचाक्रियःअनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागीच ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वंसंपादयन्नाह यमिति यंसंन्यासमितिप्राहुःप्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुः संन्यासएवात्यरेचयदित्यादिश्रुतेः केवलात्सं न्यसनाद्धेतोःयोगमेवतंजानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह नहीति नसंन्यस्तःफलसंकल्पोयेनसः कर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवा कश्चिदपिनहियोगीभवति अतःफलसंकल्पत्यागसाम्यात्सन्यासात्संन्यासीचफलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावात्योगीचभवत्येवसइत्यर्थः॥२॥

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन॥ २॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्म कारणमुच्यते॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते॥ ३॥ यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते॥ सर्वसंकल्पसं न्यासीयोगारूढस्तदोच्यते॥ ४॥

तर्हियावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंक्यतस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्तुमिच्छोःपुंसस्तदारोहेकारणंकर्मोच्यते चित्तशुद्धि करत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्यतुतस्यैवध्याननिष्ठस्यशमःसमाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते ॥ ३ ॥ कीदृशोऽसौयोगारूढःय स्यशमःकारणमुच्यतइत्यत्राह यदाहीति इंद्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुषज्जते आसक्तिनकरोति तत्रहेतुः आसक्तिमूलभू तान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसंकल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसःतदायोगारूढउच्यते ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतोविषयासक्तित्यागेमोक्षंतदासक्तौचबंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मनाविवेकयुक्तेनात्मानंसंसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेत् अधोननयेत् हियस्मात् आत्मैवमनः संगादुपरतःआत्मनःस्वस्यबंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथंभूतस्यात्मैवबंधुः कथंभूतस्यात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुरिति येनात्मनैव आत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितोवशीकृतः तस्यतथाभूतस्यात्मनःआत्मैवबंधुःअनात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनः शत्रुत्वेशत्रुवदपकारकारित्वेवर्त्तेत ॥६॥ जितात्मनः स्वस्मिन्बंधुत्वंस्फुटयति जितात्मनइति जितःआत्मायेनतस्यप्रशांतस्य

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्त्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

रागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितः स्वात्मनिष्ठोभवतिनान्यस्य यद्वा तस्यहृदिपरमात्मासमाहितःस्थितोभवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्यलक्षणंश्रैष्ठ्यंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ज्ञानमौपदेशिकंविज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्य अतःकूटस्थोनिर्विकारःअतएवविजितानिइंद्रियाणियेन अतएवसमानिलोष्टादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषुहेयोपादेयबुद्धिशून्यःसयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धियुक्तस्तुततोऽपिश्रेष्ठइत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैवहिताशंसीमित्रंस्नेहवशेनोपकारकम् अरिर्घातकः उदासीनोविवदमान योरुभयोरप्युपेक्षकःमध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपिहिताशंसीद्वेष्यःद्वेषविषयःबंधुःसंबंधीसाधवःसदाचाराःपापाःदुराचाराःएतेषुसमारागद्वेषादि शून्याबुद्धिर्यस्य सतुविशिष्टः ॥९॥ एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वाइदानींतस्यसांगंयोगंविधत्ते योगीत्यादिनासयोगीपरमोमतइत्यंतेनग्रंथेन योगीति योगीयोगारूढःआत्मानंमनःयुंजीतसमाहितंकुर्यात् सततंनिरंतरंरहसिएकांतेस्थितःसन्नेकाकीसंगशून्यःयतंसंयतंचित्तंआत्मादेहश्चयस्य निराशीः

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥ योगीयुंजीतसततमात्मानं रहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

निराकांक्षःनिराहारोवापरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥ आसननियमंदर्शयन्नाह शुचाविति द्वाभ्याम् शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वाकीदृशंस्थिर मचलम् नातिचोन्नतंनचातिनीचम् चैलंवस्त्रमजिनंव्याघ्रादिचर्मचैलाजिनेकुशेभ्यःउत्तरेयस्मिन् कुशानामुपरिचर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः॥ ११॥ तत्रेति तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितंमनःकृत्वायोगंयुंज्यात् अभ्यसेत् यताःउपरताःचित्तस्येंद्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशु द्धयेउपशांतये ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चित्तैकाग्र्योपयोगिनींदेहादिधारणांदर्शयन्नाह सममितिद्वाभ्याम् कायेतिदेहमध्यभागोविवक्षितः कायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंमूलाधारादारभ्यमूर्द्धांतपर्यंतंसममवक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरःदृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः स्वकीयंनासिकाग्रंप्रेक्ष्येतिअर्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थः इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥ प्रशांतेति प्रशांतआत्माचित्तंयस्यविगताभीर्भयंयस्य ब्रह्मचारिव्रतेब्रह्मचर्येस्थितःसन्मनःसंयम्य प्रत्याहृ

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन्॥ १३॥ प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः ॥ १४ ॥ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५॥ नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः॥ नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन॥ १६॥

त्यमय्येवचित्तंयस्य अहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्परः एवंयुक्तोभूत्वाआसीततिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफलमाह युंजन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेणसदाआत्मानंमनोयुंजन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसः शांतिंसंसारोपरतिंप्राप्नोति कथंभूतांनिर्वाणंपरमंप्राप्यंयस्यांतांमत्संस्थांमद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेतिद्वाभ्याम् अत्यंतमधिकंभुंजानस्यएकांतमत्यंतमभुंजानस्यासियोगः समाधिर्नभवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्चयोगोनैवास्ति ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हिकथंभूतस्ययोगोभवतीत्यतआह युक्तेति युक्तोनियतआहारोविहारश्चगतिर्यस्य कर्मसुकार्येषुयुक्तानियतैवचेष्टायस्य युक्तौनियतौविवदावबो
धौनिद्राजागरौयस्य तस्यदुःखनिवर्त्तकोयोगःसिद्ध्यति ॥१७॥ कदानिष्पन्नयोगःपुरुषोभवतिइत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतंसंयतंचित्तमात्मन्ये
वयदानिश्चलंतिष्ठति किंचसर्वकामेभ्यःऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यःविगततृष्णोभवति तदाप्राप्तयोगइत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैक्याकारतयाऽवस्थित
स्यचित्तस्योपासनमाह यथेति वातशून्येदेशेस्थितोदीपोयथानेंगते नविचलति साउपमादृष्टांतः कस्यआत्मविषयंयोगमभ्यसतोयोगिनोयतंनि

**युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा ॥ १७॥ यदाविनियतंचित्तमा
त्मन्येवावतिष्ठते॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥१८॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता॥ यो
गिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥ १९॥ यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनात्मानंपश्य
न्नात्मनितुष्यति॥ २०॥**

यतंचित्तंयस्य निष्कंपतयाप्रकाशतयाचचित्तंतद्वृत्तिष्ठतीत्यर्थः॥ १९ ॥ यंसंन्यासमिति
प्राहुर्योगंतंविद्धिपांडवेत्यादौकर्मैवयोगशब्देनोक्तम् नात्यश्नतस्तुयोगोस्तीत्यादौतुसमाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्रमुख्योयोगःकइत्यपेक्षायांसमाधिमे
वस्वरूपतःफलतश्चलक्षयन्सएवमुख्योयोगइत्याह यत्रेतिसार्द्धैस्त्रिभिः यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयोगाभ्यासेननिरुद्धंचित्तंउपरतंभवतीतियोगस्यस्व
रूपलक्षणमुक्तम् तथाचपातंजलंसूत्रम् योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति इष्टप्राप्तिलक्षणनफलेनतमेवलक्षति यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेआत्मनाशुद्धेनम
नसाऽत्मानमेवपश्यति नतुदेहादि यच्चात्मन्येवतुष्यति नतुविषयेषुयत्रेत्यादीनांयच्छब्दानांतंयोगसंज्ञितंविद्यादितिचतुर्थेनान्वयः॥ २०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मन्येवतोषहेतुमाह सुखमिति यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्तत्किमपिनिरतिशयमात्यंतिकंनित्यंसुखंवेत्ति ननुतदाविषयेंद्रियसंबंधाभावात्कुतः सुखंस्यात्तत्राह अतींद्रियंविषयेंद्रियसंबंधातीतम् केवलंबुद्ध्यैवात्माकारतयाग्राह्यम् अतएवयत्रस्थितःसन्तत्त्वतः आत्मस्वरूपान्नैवचलति॥२१॥अ चलत्वमेवोपपादयतियमिति यमात्मसुखरूपलाभंलब्ध्वाततोऽधिकमपरलाभंनमन्यते तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात् यस्मिंश्चस्थितोमहताशीतोष्णा दिदुःखेननविचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापियोगलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यम् ॥२२॥ यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्धेन दुःखश

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम्॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः॥ २१॥ यंलब्ध्वाचापरंलाभं मन्यतेनाधिकंततः॥ यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणाऽपिविचाल्यते॥ २२॥ तंविद्याद्दुःखसंयोगंवियोगंयोगसंज्ञि तम्॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा॥ २३॥

ब्देनदुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकंसुखमपिगृह्यते दुःखस्यसंयोगेनस्पर्शमात्रेणापिवियोगोयस्मिन् तमवस्थाविशेषंयोगसंज्ञितंयोगशब्दवाच्यंजानीया त् परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्ययोजनंयोगः यद्वा दुःखसंयोगेनवियोगएव शूरेकातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणयायोगउच्यते कर्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौप चारिकएवेतिभावः यस्मादेवंमहाफलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीयःयद्यपिशीघ्रंनसिध्यतितथाऽपिअनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसा योक्त व्यः दुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः॥ २३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच संकल्पेति संकल्पात्प्रभवोयेषांतान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वामनसाविषयदोषदर्शिनासर्वतः प्रसरंतंइंद्रियग्रामंविशेषेणनियम्ययोगोयोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥२४॥ यदितुप्राक्तनकर्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरीकुर्यादित्याह शनैरिति धृतिर्धारणातयागृहीतयावशीकृतयाबुध्याऽत्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंनिश्चलंमनः कृत्वोपरमेत् तच्चशनैःशनैरभ्यासक्रमेण नतुसहसा उपरमस्वरूपमा

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः॥ २४॥ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत्॥ २५॥ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम्॥ ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत्॥ २६॥ प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमम्॥ उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम्॥ २७॥

ह नकिंचिदपिचिंतयेत् निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानंदस्वरूपोभूत्वात्मध्यानादपिनिवर्त्तेतेत्यर्थः ॥२५॥ एवमपिरजोगुणवशाद्यदिमनः प्रचलेत्तर्हिपुनः प्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह यतइति स्वभावतश्चंचलंधार्यमाणमप्यस्थिरंमनोयंयंविषयंप्रतिनिर्गच्छतिततस्ततःप्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरंकुर्यात् ॥२६॥ एवंप्रत्याहारादिभिःपुनःपुनर्मनोवशीकुर्वंतंरजोगुणक्षयेसति योगसुखंप्राप्नोतीत्याह प्रशांतमनसमिति एवमुक्तेनप्रकारेणशांतं रजोयस्यतं अतएवप्रशांतंमनोयस्यतंएनंनिःकल्मषंब्रह्मत्वंप्राप्तंयोगिनंउत्तमंसमाधिसुखंस्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणसर्वदाऽत्मानंमनोयुंजन्वशीकुर्वन्विशेषेणसर्वात्मनागतंकल्मषंयस्यसयोगीसुखेनानायासेन ब्रह्मणःसंस्पर्शः अविद्यानिवर्त्तकःसाक्षात्कारस्तदेवात्यंतंसर्वोत्तमंसुखमश्नुते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः॥ २८ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेवदर्शयति सर्वभूत स्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तःसर्वत्रसमंब्रह्मैवपश्यतीतिसमदर्शनःस्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यंसर्वभूतेषुब्रह्मा

युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्व भूतानिचात्मनि॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः॥ २९॥ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति॥ तस्याहं नप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति॥३०॥ सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः॥ सर्वथावर्त्तमानोऽपिसयोगी मयिवर्तते॥ ३१॥

दिस्थावरांतेष्ववस्थितंपश्यति तानिचस्वात्मन्यभेदेनपश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्यसर्वभूतात्मतयामदुपासनंमुख्यंकारणमित्याह यइति मां परमेश्वरंसर्वभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रंमयियःपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामि अदृश्योनभवामि सचममादृश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपा दृष्ट्यातंविलोक्यानुगृण्हामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ नचैवंभूतोविधिकिंकरःस्यादित्याह सर्वभूतस्थितमिति सर्वेषुभूतेषुस्थितंमामभेदमाश्रित्ययोभजति सयोगीज्ञानीसन्सर्वथाकर्मत्यागेनापिवर्त्तमानोमय्येववर्तते मुच्यते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंचमांभजतांयोगिनांमध्येसर्वभूतानुकंपीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येनस्वसादृश्येनयथाममसुखंप्रियंदुःखमप्रियंतथान्येषामपीति सर्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्वेषांयोवांछति नतुकस्यापिदुःखंसयोगीश्रेष्ठोममाभिमतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तलक्षणस्ययोगस्यासंभवंमन्वानोऽर्जुनउवाच योयमिति साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकाराऽवस्थानेनयोयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःएतस्ययोगस्यस्थिरांदीर्घकालांस्थितिंनपश्या

आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ योऽयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनः कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

मि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति चंचलमिति चंचलंस्वभावेनैवचपलंकिंचप्रमाथि प्रमथनशीलंदेहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवत् विचारेणापिजेतुमशक्यम् किंच दृढं विषयवासनानुबद्धतयादुर्भेदम् अतोयथाकाशेदोधूयमानस्यवायोः कुंभादिषुनिरोधनमशक्यम् तथातस्य मनसोऽपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथाकर्तुमशक्यंमन्ये ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदुक्तंचंचलत्वादिकमंगीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति चंचलत्वादिनामनोनिरोत्धुंअशक्यमितियद्वदसि एतन्निःसंशय मेव तथाऽपितुविषयाऽचिंतनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षे पप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकंसत्परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौस माधिरभिधीयतइति ॥ ३५ ॥ एतावांस्त्विहनिश्चयइत्याह असंयतात्मनेति असंयतात्माउक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतआत्माचित्तंयस्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥
असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥
अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ॥ ३७ ॥

तेनपुरुषेणायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यःअभ्यासवैराग्याभ्यांवश्योवशवर्त्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोपायेनप्रयत्नंकुर्वतायोगःप्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यासवैराग्याभावेनकथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलमाप्नोतीत्यर्जुनउवाच अयतिरिति प्रथमंश्रद्धोपेतएवयोगेप्रवृत्तः नतुमि थ्याचारतया ततःपरंतुअयतिः नसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितंमानसंविषयप्रवणंचित्तंयस्य मंदवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यास वैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रश्नाभिप्रायंविवृणोति कच्चिदिति कर्मणामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्राप्नोति एवमुभय स्माद्भ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयः अतएवब्रह्मणःप्राप्युपायेपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः नाशेदृष्टांतः यथाछिन्नमभ्रंपूर्व स्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रांतरंचाप्राप्तंसन्मध्यएवविलीयतेतद्वदिति ॥ ३८ ॥ त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनिरसनीयः त्वत्तोन्यस्तुसंदेहनिवर्त्तकोनास्ती

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि॥ ३८॥ एतन्मेसंशयंकृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यच्छेत्तानह्युपपद्यते॥ ३९॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥पार्थनैवेहनामु त्रविनाशस्तस्यविद्यते॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति॥ ४०॥ प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीः समाः॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायते॥ ४१॥

त्याह एतन्मेइति एतत्एनंछेत्तानिवर्त्तकःस्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच पार्थेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोकेनाशःउभयभ्रंशात्पाति त्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभयंतस्यनास्त्येवयतःकल्याणकृत्शुभकारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्त त्वात् तातेतिलोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥ तर्हिकिमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणांअश्वमेधादियाजिनांलोका न्प्राप्यतत्रशाश्वतीःसमाःबहून्संवत्सरानुषित्वातत्सुखमनुभूयशुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिरियमुक्ताचिराभ्यस्तयोगभ्रंशेतुपक्षांतरमाह अथेति योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायते नतुपूर्वोक्तानामना रूढयोगानांकुलेजायते एतज्जन्मस्तौति ईदृशंयज्जन्मएतद्धिलोकेदुर्लभतरम् मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥ ततःकिमतआह तत्रेतिसार्द्धेन तत्रद्विःप्रकारे ऽपिजन्मनिपूर्वदेहेभवंपौर्वदेहिकंतमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्यासंयोगंलभते ततश्चभूयोऽधिकंसंसिद्धौमोक्षेऽधिकंप्रयत्नंकरोति तत्रहेतुः तेनैवपूर्वदेहकृता भ्यासेनावशोऽपिकुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपिसंक्रियते विषयेभ्यःपरावर्त्यब्रह्मनिष्ठःक्रियते ॥ ४३ ॥ तदेवंपूर्वाभ्यासवशेनप्रयत्नंकुर्वन्शनैर्मुच्यतइती

अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभते पौर्वदेहिकम् ॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्यशब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्विषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरां गतिम् ॥ ४५ ॥

ममर्थंकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति जिज्ञासुरितिसार्द्धेन योगस्यस्वरूपंजिज्ञासुरेवकेवलंनतुप्राप्तयोगः एवंभूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपापवशाद्योगभ्रष्टोऽ पिशब्दब्रह्मवेदमतिवर्त्ततेवेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रम्यतेभ्योऽधिकंफलंप्राप्यमुच्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदैवंमंदप्रयत्नोऽपियोगीपरांगतिंयाति तदायस्तु योगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमानोयत्नंकुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्विषोविधूतपापः सोऽनेकेषुजन्मसूपचितेनयोगेनसंसिद्धःसम्यक्ज्ञानीभूत्वा ततः श्रेष्ठांगतिंयातीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादेवंतस्मात् तपस्विभ्यइति कृच्छ्रचांद्रायणादितपोनिष्ठेभ्यः ज्ञानिभ्यःशास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपिकर्मिभ्यः इष्टापूर्त्तकारिभ्योऽपियोगीश्रेष्ठोऽभिमतस्त स्मात्त्वंयोगीभव ॥४६॥ योगिनामपियमनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तः श्रेष्ठइत्याह योगिनामिति मद्गतेनमय्यासक्तेनांतरात्मनामनसायोमांपरमेश्व रंवासुदेवंश्रद्धायुक्तःसन्भजतेसयोगयुक्तेषुश्रेष्ठोममसंमतःअतोमद्भक्तोभवेतिभावः ॥ ४७ ॥ आत्मयोगमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिम् तंवंदेपर

तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगि नामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना॥ श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः॥४७॥ ॥इतिश्रीम०आत्मसंयमयो गोनामषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥मयासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः॥ असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु॥ १ ॥

मानंदंमाधवंभक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबो०टी०षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदीरितम् भजनीयमथे दानीमैश्वरंरूपमीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोमांभजतिसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तंतत्रकीदृशस्त्वम् यस्यभक्तिः कर्त्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपंनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाइति मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टंमनोयस्यसः मदाश्रयःअहमेवाश्रयोयस्यानन्यश रणःसन्योगंयुंजन्नभ्यसन् असंशयंयथाभवत्येवंमांसमग्रंविभूतिबलैश्वर्यादिसहितंयथाज्ञास्यसितदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदंमद्विषयम् अशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेवर्त्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टंनभवति तेनैवकृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानांजीवानां मध्येमनुष्यव्यतिरिक्तानांश्रेयसिप्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणांचसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानाययततेप्रयत्नंकुर्वतामपिस हस्रेषुकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशादात्मानंवेत्ति तादृशानांचात्मज्ञानसिद्धानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्ति तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानंतुभ्यमहंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारासृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरत्वंप्रतिज्ञातंनिरूपयिष्यन्परापरभेदेनप्रकृति

ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ २॥ मनुष्याणांसहस्रेषुक श्चिद्यततिसिद्धये॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः॥ ३॥ भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥अहं कारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा॥ ४॥ द्वयमाह भूमिरितिद्वाभ्याम् भूम्यादिशब्दैःपंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देनतत्कारण भूतोऽहंकारःबुद्धिशब्देनतत्कारणभूतंमहत्तत्वम् अहंकारशब्देनतत्कारणमविद्याइत्येवंअष्टधाभिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैःपंचमहाभूतानिसूक्ष्मैःसहै कीकृत्यगृह्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैवतत्कार्याणींद्रियाण्यपिगृह्यंते बुद्धिरितिमहत्तत्वम् मनःशब्देनमनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपंप्रधानमित्यनेन प्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभेदेनभिन्नैवेत्यष्टास्वेवांतर्भावविवक्षयाऽष्टधाभिन्नेत्युक्तम् तथाचवक्ष्यमा णक्षेत्राध्याये इमामेवप्रकृतिंचतुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराइति४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह अपरेति अष्टधोक्तायाप्रकृतिः इयमपरानिकृष्टाजडत्वात्परार्थत्वाच्च इतःसकाशात्परांप्रकृष्टांअन्यां जीवभूतांमेप्रकृतिंविद्धि जानीहि परत्वेहेतुः ययाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजगद्धार्यते ॥५॥ अनयोःप्रकृतित्वंदर्शयन्स्वस्यतद्द्वारासृष्ट्या दिकारणत्वमाह एतदिति एतेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनीकारणभूतेयेषांतान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानिसर्वाणिभूतान्युपधारयबुध्यस्व त

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम्॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत्॥५॥ एतद्योनीनिभूतानिसर्वा णीत्युपधारय॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा॥६॥ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय॥ मयिसर्वमि दंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव॥७॥

त्रजडाप्रकृतिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनातुमदंशभूताभोक्तृत्वेनदेहेषुप्रविश्यस्वकर्मणातानिधारयति तेचमदीयेप्रकृतीमत्तःसंभूते अतोऽहमेवकृत्स्न स्यसप्रकृतिकस्यजगतःप्रभवःप्रकर्षेणभवत्यस्मादितिप्रभवः परंकारणमहमित्यर्थः तथाप्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्त्ताऽप्यहमेवेतिभावः॥ ६ ॥ य स्मादेवंतस्मात् मत्तइति मत्तःसकाशात्परतरंश्रेष्ठंजगतःसृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रंकारणंकिंचिदपिनास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयिसर्वमिदंप्रोतंग थितंआश्रितमित्यर्थः दृष्टांतःस्पष्टः॥ ७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगतःस्थितिहेतुत्वंप्रपंचयति रसोऽहमितिपंचभिः अप्सुरसोऽहंरसतन्मात्ररूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनाप्सुस्थितोऽहमित्यर्थः तथाशशिसूर्ययोःप्रभाऽस्मि चंद्रेऽर्केचप्रकाशरूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनस्थितोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतःप्रणवःओंकारोऽस्मि खेआकाशेशब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषुपुरुषेषुपौरुषंउद्यमोऽस्मि उद्यमेहिपुरुषास्तिष्ठंति ॥ ८ ॥ किंच पुण्यइति पुण्योऽविकृतोगंधःगंधतन्मा

रसोहमप्सुकौंतेयप्रभाऽस्मिशशिसूर्ययोः॥ प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु ॥८॥ पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनम्॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम्॥ १० ॥

त्रंपृथिव्याआश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्यविवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतयाविभूतित्वात्पुण्योगंधइत्युक्तम् तथाविभावसावग्नौयत्तेजःसहजादीप्तिस्तदहम् सर्वभूतेषुजीवनंप्राणधारणं आयुरहमित्यर्थः तपस्विषुवानप्रस्थादिषुद्वंद्वसहनरूपंतपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच बीजमिति सर्वेषांचराचराणांभूतानांबीजंसजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यंसनातनंनित्यम् उत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतंतदेवबीजंमद्विभूतिविद्धि नतुप्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाऽहमस्मि तेजस्विनांतेजःप्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंचबलमिति कामोऽप्राप्तेवस्तुनिअभिलाषोराजसःरागःपुनरभिलषितेऽर्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्य्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितंबलवताबलमस्मिसात्विकंस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहम् ॥ ११ ॥ किं चयेचेति येचान्येऽपिसात्विकाभावाः शमदमादयः राजसाश्चद्वेषदर्पादयः तामसाश्चशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वान्मत्तएव जातानितिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाःसंतोमयिवर्त्तंतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

बलंबलवतामस्मिकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥ येचैवसात्विकाभावा राजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवीह्येषागुणमयीममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥

एवंभूतंत्वांपरमेश्वरमयंजनःकिमितिनजानातीत्यतआह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिःपूर्वोक्तैः कामलोभादिभिर्गुणमयैः गुणविकारैर्भावैःस्वभावैर्मोहितमिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति कथंभूतमेभ्योभावेभ्यःपरम् एभिरसंस्पृष्टम् एतेषांनियंतारम् अतएवाव्ययंनिर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ केतर्हित्वांजानंतीत्यतआह दैवीहीति दैवीअलौकिकीअत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्वादिगुणविकारात्मिकाममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तरा हिप्रसिद्धमेतत् तथाऽपियेमामेवाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यंतेभजंतितेमायामेतांदुस्तरामपितरंतिततोमांजानंतीतिभावः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किमितितर्हिसर्वैत्वामेवनभजंतितत्राह नमामिति नरेषुयेऽधमास्तेमांनभजंति अधमत्वेहेतुःमूढाःविवेकशून्याः तत्कुतःदुष्कृतिनःपापशीलाः अ
तोमाययाऽपहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांजातमपिज्ञानंयेषांते अतएवदंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंस्वभा
वंप्राप्ताःसंतोनभजंति ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तुमांभजंतितेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह चतुर्विधाइति पूर्वजन्मसुयेकृतपुण्याजनास्तेमांभजंति

**नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः॥ माययाऽपहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५॥ चतुर्विधाभजंतेमां
जनाःसुकृतिनोऽर्जुन॥ आर्त्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्य
ते॥ प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः॥ १७॥**

तेतुचतुर्विधाःआर्त्तोरोगाद्यभिभूतःसयदिपूर्वकृतपुण्यस्तर्हिमांभजति अन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् जिज्ञासुरात्मज्ञा
नेच्छुः अर्थार्थीअत्रवापरत्रवाभोगसाधनभूतार्थलिप्सुःज्ञानीचआत्मवित् ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशि
ष्टः तत्रहेतवः नित्ययुक्तःसदामन्निष्ठःएकस्मिन्मय्येवभक्तिर्यस्यसःज्ञानिनोदेहाद्यभिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावात् नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तिश्चसं
भवतिनान्यस्य अतएवहितस्याहमत्यंतंप्रियःसचमम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिःसउत्तमइत्यर्थः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हिकिमितरेत्रयस्त्वद्भक्ताःसंसरंति नहिनहीत्याह उदाराइति सर्वेऽप्येतेउदाराःमहांतःमोक्षभाजएवेत्यर्थः ज्ञानीपुनरात्मैवेतिमेमतंनिश्चयः हियस्मात्सज्ञानीयुक्तात्मामदेकचित्तःसन्नविद्यतेउत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्वोत्तमांगतिंमामेवास्थितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः ॥१८॥एवंभूतोमद्भक्तोऽतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेनअंतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सर्वमिदंचराचरंवासुदेवएवे

उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम्॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम्॥ १८॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः॥ १९॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया॥ २०॥

तिसर्वात्मदृष्ट्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः॥ १९॥यद्येवंकामिनोऽपिसंतःकामप्राप्तयेपरमेश्वरंमामेवभजंतितेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यंतइत्युक्तम् येत्वत्यंतंराजसास्तामसाश्चकामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवंतेतेसंसरंतीत्याह कामैरितिचतुर्भिः येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरपहृतविवेकाःसंतःअन्याःक्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवताभजंति किंकृत्वातत्तद्देवताराधनेयोयोनियमउपवासादिलक्षणः तंतंनियमंस्वीकृत्यतत्रापिस्वकीययाप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनयानियताः संतोदेवताविशेषंयेभजंतितेषांमध्ये ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुच योयामिति योयोभक्तःयांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयाऽर्चितुंप्रवर्त्तते तस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मूर्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलांदृढांअहं
लक्ष्ट र्यामीविदधामिकरोमि ॥ २१ ॥ ततश्चसतयेति सभक्तस्तस्यादृढयाश्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहतेकरोति ततश्चयेसंकल्पिताःतान्कामान्
युषोब्र वताविशेषाल्लभते किंतु मयैवतत्तद्देवतांतर्यामिणाविहितान्निर्मितान् हिस्फुटमेवतद्देवतानामपिमदधीनत्वान्ममूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ सतयाश्रद्धया
युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेध
साम् ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥

[illegible]च्छ्यपिसर्वाअपिदेवताममैवमूर्त्तयः अतस्तदाराधनमपिवस्तुतोमदाराधनमेव अहमेवचतत्रफलदाताऽपितथाऽपिसाक्षान्मद्भक्तानांचतेषांच
[illegible] कर्व्यभवतीत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनांमयादत्तमपितत्फलमंतवत्विनाशिभवति तदेवाह देवान्यजंतीतिदेवयजः तेदे
शाद्विभूतिंचसुरा मद्भक्तास्तुमामनाद्यंतंपरमानंदंप्राप्नुवंति ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभुत्रासेमहतिचफलविशेषेसतिसर्वेऽपिकिमितिदेवतांतरंहित्वात्वामेवनभजंतितत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रपंचातीतंमांव्यक्तिमनुष्य मनुसृताःदभावंप्राप्तमल्पबुद्धयोमन्यंते तत्रहेतुः ममपरंभावंस्वरूपमजानंतः कथंभूतम् अव्ययंनित्यम् नविद्यते उत्तमोयस्मात्तंभावम् अतोजग रेकेणगलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्वमूर्त्तिमांपरमेश्वरंचस्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहंचदेवतांतरंसमंपश्यंतोमंदमतयोमांनातीवाद्रियंते प्रत्युत लदंदेवतांतरमेवभजंति तेचोक्तप्रकारेणअंतवत्फलंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ २४॥ तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः प्रक

अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम्॥२४॥ नाहंप्रकाशःसर्वस्ययो गमायासमावृतः॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम्॥२५॥वेदाहंसमतीतानिवर्त्तमानानिचार्जुन॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन॥ २६॥

नभवामि किंतुमद्भक्तानामेव यतोयोगमाययासमावृतःयोगोयुक्तिःमदीयः कोऽप्यचिंत्यप्रज्ञाविलासः सएवमायाअघटमानघटनाचातुर्यंअन पंच्छन्नः अतएवमत्स्वरूपज्ञानेमूढःसन्अयंलोकः अजमव्ययंचमांनजानाति ॥ २५ ॥ सर्वोत्तममत्स्वरूपमजानंतइत्युक्तम् तदेवस्वस्यसर्वो वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमाह वेदेति समतीतानिविनष्टानिवर्तमानानिभावीनिचत्रिकालवर्त्तीनिभूतानिस्थावरजंगमानिस यहंवेद जानामि मायाश्रयत्वात् ममतस्याःस्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् इतिप्रसिद्धम् मांतुनकोऽपिवेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धंहिलो यायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्नंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञानस्यदृढत्वेकारणमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौस
क्तादनुकूलेइच्छा तत्प्रतिकूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थःसमुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशः तेनसर्वभूतानिसंमोहंचअहमेव
युषोदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंति अतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्ममांजानंतीतिभावः ॥ २७ ॥ कुतस्तर्हिकेचनत्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह येषा

इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप॥२७॥ येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्म
णाम्॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः॥ २८॥ जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्न
मध्यात्मंकर्मचाखिलम्॥ २९॥

तुपुण्याचरणशीलानांसर्वप्रतिबंधकंपापमंतगतम् नष्टम् तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताःदृढव्रताएकांतिनःसंतोमांभजंते ॥ २८ ॥ एवंच
र्वविज्ञेयंविज्ञायकृतार्थाभवंतीत्याह जरामरणेति जरामरणयोर्निरासार्थंमामाश्रित्ययेप्रयतंतेतेमत्परंब्रह्मविदुः कृत्स्नमध्यात्मंचविदुः
देहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मानंचजानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलंरहस्यंकर्मचजानंति ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभागभंशशंकापीत्याह साधिभूताधिदैवमिति अधिभूताधिशब्दानामर्थंभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेनच मनुस्रताःचसहितंयेमांभजंति तेयुक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपिमरणसमयेऽपिमांविदुः नतुतदाऽपिव्याकुलीभूयमांविस्मरंति रेकेणज्ञानांनयोगभंशशंकेत्यर्थः ॥ ३० ॥ कृष्णभक्तैरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते इतिविज्ञानयोगाख्येसप्तमेसंप्रकाशितम् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबो न्यांटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुःकृष्णैकचेतसः इत्युक्तंब्रह्मकर्मादिस्पष्टमष्टमउच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेभग

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः॥ प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः॥३०॥ ॥इतिश्रीमद्भग० ज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ॥७॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपु रुषोत्तम॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते॥ १॥ अधियज्ञःकथंकोऽत्रदेहेऽस्मिन्मधुसूदन॥ प्रयाणकाले चकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः॥ २॥

प्रपक्षिप्तानांब्रह्माध्यात्मादिसप्तानांपदार्थानांतत्त्वजिज्ञासुरर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मेतिद्वाभ्याम् स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ किंच अधियज्ञइति अत्रदेहेयो दिनिवर्त्ततेतस्मिन्कोऽधियज्ञःअधिष्ठाताप्रयोजकःफलदाताचकइत्यर्थः स्वरूपंपृष्ट्वाअधिष्ठानप्रकारंपृच्छति कथंकेनप्रकारेणासावस्मिन्देहे द्वतोयज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणंसर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् अंतकालेचनियतचित्तैःपुरुषैःकथंकेनोपायेनज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचक्रमेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच अक्षरमितित्रिभिः नक्षरतिनचलतीत्यक्षरम् परमंयदक्षरंजगतःमूलकारणंतद्ब्रह्मएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदं
त्यकृष्टश्रुतेः स्वस्यैवब्रह्मणएवांशतोजीवरूपेणभवनंस्वभावः सएवात्मानंदेहमधिकृत्यभोक्तृत्वेनवर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यतइत्यर्थः भूतानांजरायु
युषोब्रह्मानांभावउत्पत्तिःउद्भवश्च आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः इत्युक्तक्रमेणविवृद्धिःतौभावोद्भवौकरोतियोविसर्गःदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरू
पयज्ञःसर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् सकर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥ किंच अधिभूतमिति क्षरोभावोविनश्वरोदेहादिपदार्थोभूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभव

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अ
धिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥

त्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजःसूर्यमंडलमध्यवर्तीस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यतेसवैशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते आदिकर्त्तास
तांब्रह्मायेसमवर्त्ततेतिश्रुतेः अत्रास्मिन्देहेंऽतर्यामित्वेनस्थितोहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाताचकथंचेत्यस्योत्तरमनेनैवोक्तंद्र
ष्टुच्छंतर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहांतर्वर्त्तित्वस्यप्रसिद्धत्वात् तथाचश्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते
तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति देहभृतांमध्येश्रेष्ठइतिसंबोधयन्त्वमप्येवंभूतमंतर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्य
तिरेकाभ्यांविभूतिंचसुखंमर्हसीतिसूचयति ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभागकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमंतकालेज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयति अंतकालइति मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्यक्त्वायः मनुस्तानचलदिमार्गेणयाति समद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नकेवलंमांस्मरन्मद्भावं रेकेणज्ञाननियमः किंतर्हियंयमिति यंयंभावंदेवतांतरंवाऽन्यमपिवा अंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति अंतकालेभावविशे न्यांटीणहेतुः सर्वदातस्यभावोभावनाऽनुचिंतनंतेनभावितोवासितचित्तः ॥ ६ ॥ यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहेतुः नतुतदाविवशस्यस्मरणोद्यमःसं

स अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् ॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥५॥ यंयंवापिस्मरन्भावंत्य
ज्ञ जत्यंतेकलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥६॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुद्ध्यच ॥ मय्यर्पित
रु मनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥७॥ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिं
तयन् ॥ ८ ॥

ति तस्मादिति तस्मात्सर्वदामामनुस्मरचितयसततंस्मरणंचचित्तशुद्धिविनानभवति अतोयुध्यचयुध्यस्व चित्तशुद्ध्यर्थंयुद्धादिकंस्वधर्मंचानुतिष्ठे
न्पार्थ: एवंमय्यर्पितंमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वयासत्वंमामेवप्राप्स्यसि असंशयःसंशयोऽत्रनास्ति ॥ ७ ॥ सततंस्मरणस्यचा
दि न्सिोंऽतरंगंसाधनमितिदर्शयन्नाह अभ्यासेति अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः सएवयोगउपायस्तेनयुक्तेनएकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगंतुंशी
लतोस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरममनुचिंतयन्हेपार्थनमेवयाति ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचप्यनुचिंतनीयंपुरुषंविशिनष्टि कविमितिद्वाभ्याम् कविंसर्वज्ञम् पुराणंअनादिसिद्धम् अनुशासितारंनियंतारम् अणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसू
क्ष्टम् सर्वस्यधातारंपोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपम् आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतम् तमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्तमानम्
युषोब्र ॥ एवंभूतंपुरुषमंतकालेभक्तियुक्तोनिश्चलेनमनसायोऽनुस्मरेत् मनोनैश्चल्यहेतुः योगबलेनसम्यक्सुषुम्नामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येति
परंपुरुषंद्योतनात्मकंप्राप्नोति ॥ १० ॥ केवलादभ्यासयोगादपिप्रणवाधारमभ्यासमंतरंगंविधित्सुःप्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरंवेदांतज्ञाव

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्॥९॥
याणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव॥भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम्
॥ १० ॥ यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये
॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुद्ध्यच॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम्॥ १२ ॥

एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुतेः वीतोरागोयेभ्यस्तेयतयःप्रयत्नवंतोयद्विशंति यज्ज्ञातुमिच्छंतोगुरुकुलेब्रह्म
चर्यंचरंति तत्तेतुभ्यंपदंपद्यतेगम्यतेइतिपदंप्राप्यंसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञातमुपायंसांगमाह सर्वेतिद्वाभ्याम्
सर्वद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृत्यचक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्चहृदिनिरुद्ध्यबाह्यस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्निभ्रुवोर्मध्येप्रा
णमाधायाद्विभूतिंचसुस्थिरस्यधारणांस्थैर्यमास्थितःआश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभुगक्षरंतदेवब्रह्मवाचकत्वाद्वाप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वाब्रह्मतद्व्याहरन्उच्चारयन्तद्वाच्यंचमामनुस्मरन्नेवदेहंत्यजन्यःप्रकर्षेणयाति अ
मनुस्मृताःचसपरमांश्रेष्ठांमद्गतियातिप्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवंचांतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवतएवभवतिनान्यस्येतिपूर्वोक्तमेवानुस्मारय
रेकेणज्ञानाते नास्यन्यस्मिन्चेतोयस्यतथाभूतःसन्योमांसततंनिरंतरंनित्यशः प्रतिदिनंस्मरति तस्यनित्ययुक्तस्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्योनान्य
न्यांत १४ ॥ यद्यप्येवंत्वंसुलभोऽसिततःकिमतआह मामिति उक्तलक्षणामहात्मानोमद्भक्ताःमांप्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यंचजन्मनप्राप्नुवंति यत

ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताःसततं
योमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वत
म् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौंते
यपुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥

परमांसम्यक्सिद्धिमोक्षमेवप्राप्ताःपुनर्जन्म दुःखानांचालयंस्थानंतेमामुपेत्यनप्राप्नुवंतीतिवा ॥ १५ ॥ एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिंदर्शय
पीरयति आब्रह्मेति ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्यसर्वेलोकाःपुनरावर्त्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात्तत्रत्यानामनु
विज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म येएवंक्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्ताः तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानांब्रह्मणासहमोक्षोनान्येषाम् मा
तोप्रवर्त्तमानानांतुपुनर्जन्मनास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुच तपस्विनोदानशीलावीतरागास्तितिक्षवः त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोकवर्जितमित्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशान्महर्लोकादीनांउ
त्कृष्टत्वंगम्यते विनाशित्वेचसर्वेषामविशिष्टेकथमसौविशेषःस्यादित्याशंक्यबह्वल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षा
युषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचलयोभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानं
द्ब्रह्मणोयदहस्तद्वेविदुः युगसहस्रंअंतोयस्यास्तांरात्रिंचयोगबलेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञाःजनाःअहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेत
रात्रविदोनभवंति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतम् चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यतइत्यादिपुराणोक्तेःब्रह्मणइतिचमहर्लोका
नामप्युपलक्षणार्थम् तत्रायंकालगणनाप्रकारः मनुष्याणांयद्वर्षंतद्देवानामहोरात्रम् तादृशैःअहोरात्रैःपक्षमासादिकल्पनयाद्वादशभिर्वर्षस

**हस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः॥ १७॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवं
त्यहरागमे॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥ १८॥**

चतुर्युगंभवति चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनम् तावत्परिमाणैवरात्रिस्तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेणवर्षशतंब्रह्मणःपरमायुरिति ॥ १७॥ ततः
अव्यक्तादिति कार्यस्याव्यक्तंरूपंकारणात्मकंतस्मादव्यक्तात्कारणरूपाद्व्यज्यंतेअभिव्यज्यंतइतिव्यक्तयश्चराचराणिभूतानिप्रादुर्भवं
युगमेब्रह्मणोदिनस्योपक्रमेतथारात्रेरागमेतस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञकेकारणरूपेप्रलयंयांति यद्वा तेहोरात्रविदइत्येतन्नविधीयते किंतुतेप्र
द्भूतिंचसुरविदोजनाः यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याङ्गः आगमेअव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवंति यांचरात्रिंविदुःतस्यारात्रेरागमेप्रलीयंतइतिद्वयोरन्वयः १८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभूग
मनुस्मृताः चिर
रेकेण
न्यां
तनातनःअनादिः सतुसर्वेषुकार्यकारणलक्षणेषुभूतेषुनश्यत्स्वपिनविनश्यति ॥२०॥ अविनाशेप्रमाणंदर्शयन्नाह अव्यक्तइति योभावःअव्य

रुताभ्यागमशंकांवारयन्वैराग्यार्थंसृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदंदर्शयति भूतेति भूतानांचराचरप्राणिनांग्रामःसमूहोयः प्रागासीत्स
मभूत्वाराचेरागमेप्रलीयपुनरप्यहरागमेऽवशःकर्मादिपरतंत्रः प्रभवतिनान्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकानामनित्यत्वंप्रपंच्यपरमेश्वरस्व
त्वंप्रपंचयति परइतिद्वाभ्याम् तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापिकारणभूतोयोऽन्यस्तद्विलक्षणोव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरो

भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते॥ रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे॥ १९॥ परस्तस्मात्तुभावोऽन्योऽ
व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः॥ यःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ २०॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगति
यंप्राप्यननिवर्त्ततेतद्धामपरमंमम ॥ २१॥ पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया॥ यस्यांतस्थानिभूता
नसर्वमिदंततम्॥ २२॥

द्रियोऽक्षरः प्रदेशनाशशून्यइतितथाक्षरात्संभवतीदंविश्वमित्यादिश्रुतिष्वक्षरइत्युक्तः तंपरमांगतिंगम्यंपुरुषार्थमाहुः पुरुषान्नपरंकिंचित्सा
काष्ठासापरागतिरित्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यंप्राप्यपुनर्ननिवर्त्ततइति तच्चममैवधामस्वरूपम् अतोऽहमेवपरमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्पा
प्तौचभक्तिरंतरंगोपायइत्युक्तमेवाह पुरुषइति सचाहंपरःपुरुषः अनन्ययाएकांतभक्त्यैवलभ्योनान्यथा परत्वमेवाह यस्यकारणभूतस्यांतर्मध्ये
भूतानिस्थितानि येनचकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवंपरमेश्वरोपासकाः तत्पदंप्राप्यननिवर्त्तंतेअन्येत्वावर्त्तंतइत्युक्तम् तत्रकेनमार्गेणगतानावर्त्तंतेकेनवागताश्चावर्त्तंतइत्यपेक्षायामाह यत्रेति यत्रय
स्मिन्कालेप्रयातायोगिनोऽनावृत्तियांति यस्मिंश्चकालेप्रयाताआवृत्तियांतितंकालंवक्ष्यामीत्यन्वयः अत्रचरश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपिदक्षिण
तिसूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्यविवक्षितत्वात् कालशब्देनकालाभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्योमार्गउपलक्ष्य
ा ग्नमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षितेमार्गेप्रयातायोगिनउपासकाः कर्मिणश्चयथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिंचयांतितंकालाभिमानि

कालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ॥ २३॥ अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लः
मासाउत्तरायणम्॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः॥ २४॥

लक्षितंमार्गंकथयिष्यामीति अग्निर्ज्योतिषोःकालाभिमानित्वाभावेऽपिभूयसामहरादिशब्दोक्तानांकालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाप्रणव
वत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिःशब्दाभ्यांतेर्चिषमभिसंभवंतीतिश्रुत्युक्तार्चि
निनीदेवतोपलक्ष्यते अहरितिदिवसाभिमानिनीशुक्लइतिशुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपाषण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्या
कानांसंवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थम् एवंभूतोयोमार्गः तत्रप्रयातागताःभगवदुपासकाजनाः ब्रह्मप्राप्नुवंति तथाचश्रुतिः ते
ति अर्चिषाहरहआपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्गादित्यप्रतिमासेभ्योदेवलोकमित्यादि नहिसद्योमुक्तिभाजांसम्यग्दर्शननिष्ठानां
द्विभूतिश्चसुषनतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिश्रुतेः ॥ २४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभ[illegible] धूमइति धूमाभिमानिनीदेवता रात्र्यादिशब्दैश्चपूर्ववदेवरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रोदेवतालक्ष्यंते मनुस्मृताः[illegible]रुपलक्षितोयोमार्गः तत्रप्रयातःकर्मयोगीचांद्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितंस्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्तकर्मफलंभुक्त्वापुनरावर्त्तते अत्रा रेकेण [illegible]धूममभिसंभवंतीत्यादिः तदेवंनिवृत्तकर्मसहितोपासनयाक्रममुक्तिः काम्यकर्मभिःस्वर्गभोगानंतरमावृत्तिःनिषिद्धकर्मभिस्तुनरकभोगा न्यां[illegible]

सूतग्नेरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनम्॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते॥ २५॥ शुक्लकृष्णेगती ह्यतेजगतःशाश्वतेमते॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्ततेपुनः ॥ २६॥ नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्च रु[illegible] तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन॥ २७॥

[illegible]त्तिः क्षुद्रकर्मणांजंतूनामत्रैवपुनःपुनर्जन्मेतिद्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ उक्तौमार्गौउपसंहरति शुक्लेति शुक्लार्चिरादिगतिःप्रकाशमयत्वात् कृष्णा [illegible]दगतिः तमोमयत्वात् एतेगतिमार्गौज्ञानकर्माधिकारिणोजगतःशाश्वते अनादीसंमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकयाशुक्लयानिवृत्तिमोक्षं यातिअन्ययाकृष्णयातुपुनरावर्त्तते ॥ २६ ॥ मार्गज्ञानफलंदर्शयन्भक्तियोगमुपसंहरति नैतइति एतेसृतीमार्गौहेपार्थमोक्षसंसारप्रापकौजानन्क श्चिदपियोगीनमुह्यति सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलंनकामयते किंतुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयंसफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेष्वध्ययनादिभिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपस्सुकायशोषणादिभिः दानेषुसत्पात्रार्पणादिभिःयत्पुण्यफलंचोपदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वमत्येति ततोऽपिश्रेष्ठंयोगैश्वर्यंप्राप्नोति किंकृत्वाइदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तंतत्त्वंविदित्वाततश्चयोगीज्ञानी
ापरमुत्कृष्टमाद्यंजगन्मूलभूतस्थानंविष्णोःपरमंपदंप्राप्नोति ॥ २८ ॥ अष्टमेष्टविशिष्टेष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिःस्पष्टिताष्टम
ा १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्तैर्निश्चितमष्टमे नवमेतुतदैश्वर्यमत्या

ेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टम्॥अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यम्॥२८
तिश्रीम० महापुरुषयोगोनामाष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंतुतेगुह्यतमंप्र
स्याम्यनसूयवे॥ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १ ॥

चैवच्यते ॥ १ ॥ एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपारमेश्वरंतत्त्वंभक्त्यैवसुलभंनान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिंत्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्वासाधारणप्रभावंप्र
श्रीभगवानुवाच इदंत्विति विशेषेणज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंउपासनंतत्सहितंज्ञानंईश्वरविषयमिदंअनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदि
कर्ध्वज्ञारुणिकेमयिदोषदृष्टिरहितायतुभ्यंवक्ष्यामि तुशब्दोवैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना गुह्यंधर्मज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञा
द्विभूतिाच्चसुरपिपरमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वात्गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारात्सद्यएवमुक्तोभविष्यसि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभू[illegible]ते इदंज्ञानंराजविद्याविद्यानांराजेतिराजविद्याचगुह्यानांराजेति राजगुह्यम विद्यासुगोप्येषुचअतिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदंतादित्वादुपस
मनुस्तताः[illegible] उत्तमंपवित्रमिदम् अत्यंतपावनमिदम प्रत्यक्षावगमंचदृष्टफलम् धर्म्यंचधर्मादनपेतम् सर्वधर्मफलत्वात् कर्त्तुंसुसुखंच सुखेनक
रेकेण [illegible]र्थः अव्ययम् अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वेकेनामसंसारिणःस्युस्तत्राह अश्रद्दधानाइति अस्यभक्तिलक्षणज्ञानस
न्यां[illegible]

भूतोविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्त्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाःपुरुषाध
र्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्राप्यमांनिवर्त्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्त्तिना ॥ मत्स्थानि
सर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

[illegible]धर्मस्येतिकर्मणिषष्ठ्यौ इमंधर्ममश्रद्दधानाआस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेणमत्प्राप्तयेकृतप्रयत्नाअपिमामप्राप्यमृत्युयुक्तेसंसारवर्त्मनि
[illegible]मत्तेनिवर्त्तंते मृत्युव्याप्तेसंसारमार्गेपरिभ्रमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तुत्याश्रोतारमभिमुखीकृत्यतदेवज्ञानंकथयति म
येतिद्वाभ्याम् अव्यक्ताअतींद्रियामूर्तिःस्वरूपंयस्यतादृशेनमयाकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् अतएवकारणभूतेमयितिष्ठंतीतिमत्स्थानिसर्वा
णिचराचराणिभूतानि एवमपिघटपटादिषुसर्वकार्येषुमृत्तिकेवतेषुभूतेषुनाहमवस्थितःअसंगत्वात् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नचेति नचमयिस्थितानिभूतानिअसंगत्वादेवमम ननुतर्हिव्यापकत्वमाश्रयत्वंचपूर्वोक्तंविरुद्धमित्याशंक्याह मेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघ
टनाचातुर्यंपश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्नविरुद्धंकिंचिदित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह भूतानिबिभर्त्तिधारयतीतिभूतभृत
भावयतिपालयतीतिभूतभावनः एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवति अयंभावः यथाजीवोदेहंबिभत्पालयंश्चाहंकारेणतत्संश्लिष्ट

मत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितोनि
वायुःसर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामि
ाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

एवमहंभूतानिधारयन्पालयन्नपिनतेषुतिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावंदृष्टांतेनाह यथेति अवकाशं
ध्यानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशेस्थितोवायुः सर्वगतोऽपिनाकाशेनसंश्लिष्यतेनिरवयवत्वेनसंश्लेषायोगात् तथासतिसर्वाणिभूतानिमयिस्थिता
कव्यम् ॥ ६ ॥ तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तम् तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह सर्वेति कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयां
द्विभूतिाच्चसुखगुणात्मिकायांमायायांलीयंते पुनःकल्पादौसृष्टिकालेतानिविशेषेणसृजामि ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभू[illegible]हारश्चत्वंकथंसृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमितिद्वाभ्याम् स्वीयांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठायप्रलयेलीनंसंतंचतुर्विधमिमंसर्वंभू
मनुसृता[illegible]रवशंपुनःपुनर्विविधंसृजामिकथंप्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तंतत्स्वभावबलात् ॥ ८ ॥ ननुएवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तव
रेकेण[illegible]कथंनस्यादित्याशंक्याह नचेति तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति कर्मासक्तिर्हिबंधहेतुःसाचामकामत्वान्ममनास्ति अतउदासी
न्यां[illegible]

प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात्॥८॥ नचमांतानिकर्माणिनिब
ध्नंतिधनंजय॥उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु॥९॥ मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरम्॥हेतुनाऽनेनकौंते
य जगद्विपरिवर्त्तते॥१०॥अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम्॥परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम्॥११॥

[illegible]र्त्तमानस्यमेबंधनंनापादयंति उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वेचोदासीनत्वानुपपत्तेःउदासीनवत्स्थितमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ तदेवोपपादयति म
[illegible]याऽधिष्ठात्रानिमित्तभूतेनप्रकृतिःसचराचरंविश्वंसूयतेजनयति अनेनमदधिष्ठानेनहेतुनाइदंजगद्विपरिवर्त्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणा
येतिकर्तृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वंचाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमितिकेचिन्नाद्रियंतेतत्राह अवजानंतीतिद्वाभ्याम् सर्वभूतम
णिच[illegible]रूपंमदीयंपरंतत्त्वमजानंतोमूर्खाःमामवमन्यंते अज्ञानेहेतुः शुद्धसत्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंचञ्च मोघाशाइति मत्तोऽन्यद्देवतांतरंक्षिप्रंफलंदास्यतीत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिकर्माणियेषांते टितधेयमेवनानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते अतएवविचेतसोविक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रहेतुः राक्षसींतामसींहिंसादिप्रचुराम् आसुरींचकामदर्पादिबहु पान्मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताःसंतोमामवजानंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ केतर्हित्वामाराधयंतीत्यतआह महात्मानस्त्विति म

मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः॥ १२॥ महात्मानस्तुमां पार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ १३॥ सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्र ताः॥ नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते॥ १४॥

चैवानःकामाद्यनभिभूतचित्ताः यतःअभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणांदैवींप्रकृतिमाश्रिताः अतएवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांते ध्यच्छ्रगत्कारणमव्ययंचमांज्ञात्वाभजंति ॥ १३ ॥ तेषांभजनप्रकारमाह सततमितिद्वाभ्याम् सर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिः कीर्त्तयंतः केचिन्मामु क्तव्यस्य दृढानिव्रतानिनियमाः येषांतादृशाः संतोयतंतश्चेश्वरपूजादिषुपाठांतरेइंद्रियोपसंहारादिषुप्रयत्नंकुर्वंतश्चकेचिद्भक्त्यानमस्यंतःप्रणमं द्विभूतिश्चसुरक्तःअवहिताःसर्वेसेवंते भक्त्येतिनित्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चतेतंभुाहावासुदेवःसर्वमित्येवंसर्वात्मत्वदर्शनज्ञानंतदेवयज्ञः तेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतःपूजयंतोऽन्येऽप्युपासते तत्रापिकेचिदेकत्वेनाभेदभावनया मनुस्रताःचिन्तिपरमार्थदर्शनेनयजंतउपासतइत्यभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेनदासोहमिति केचित्तुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपे रेकेणाग्नि ॥१५॥ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः क्रतुःश्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्त्तः पंचयज्ञादिः स्वधापित्रर्थेश्राद्धादिः औषधमोषधि न्यां मन्त्रभेषजंवा मंत्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनम् अग्निराहवनीयादिःहुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव ॥१६॥ किंच पितेति धाता

गी. ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम्॥ १५॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाह ज्ञ्यमहमौषधम्॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम्॥ १६॥ पिताऽहमस्यजगतोमाताधातापितामहः॥ वेद्यंप रुपवित्रमोंकारऋक्सामयजुरेवच॥ १७॥ गतिर्भर्त्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत्॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानं बीजमव्ययम्॥ १८॥

कर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तु पवित्रंशोधकम् ऋग्वेदादयोवेदाश्चअहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच गतिरिति गम्यतइतिगतिःफलम् भर्त्तापोषणकर्त्ता प्रभुःनियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टा निवासःभोगस्थानम् शरणंरक्षकः सुहृद्धि तकर्त्ता प्रकर्षेणभवत्यनेनेतिप्रभवःस्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्त्ता तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानम् लयस्थानम् बीजंकारणम् तथाऽप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच तपामीति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेचवर्षमुत्सृजामिविमुंचामि कदाचित्तुवर्षंनिगृह्णामि आ कर्षामि अमृतंचजीवनम् मृत्युश्चनाशःसत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामेवबहुधाउपासतइतिपूर्वेणैवान्वयः ॥ १९॥ तदेवमवजानंतिमांमूढाइतिश्लोकद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंतइत्यभक्तादर्शिताः महात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्ताः

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन॥ १९॥ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापा यज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते॥ तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान्॥ २०॥

चैकत्वेनवापृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवंयेनभजंति तेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह त्रैविद्यामामिति ऋग्यजुः सामलक्षणास्तिस्रोविद्यायेषां [illegible]ःत्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थेतद्धितः तिस्रोविद्याअधीयतेजानंतीतिवात्रैविद्याः वेदत्रयोक्तकर्मतत्पराइत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा [illegible]मित्यजानंतोऽपिवस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाःशोधितकल्मषाःसंतःस्वर्गतिंस्व [illegible]तिंचसुर[illegible]र्थयंते तेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नंतिभुंजते ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति ॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥

लनंमोक्षाख्यंचतैरप्रार्थितमप्यहमेववहामि प्रापयामि ॥ २२ ॥ ननुचत्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावाद्दिद्रादिसेविनोऽपित्वद्भक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येपीति श्रद्धयोपेताभक्ताः संतोयेऽपिजनाः यज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपाः येभजंति तेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिविनायजंति अतस्तेपुनरावर्त्तंते ॥ २३ ॥ एतदेवविवृणोति अहंहीति सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामीफलदाताऽपिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभिजानंतिअतश्च्यवंतिप्रच्यवंते पुनरावर्त्तंते ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंति तेतुनावर्तंते तदेवोपपादयति यांतीति देवेष्विंद्रादिषुव्रतंनियमोयेषांतेअंतवतोदेवान्यांति पितृषुव्रतंये षांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितॄन्यांति भूतेषुविनायकमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेतुमामक्षयंपरमानं दरूपंनारायणंयांति ॥ २५ ॥ तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम् अनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्यायः

यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः॥ भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोऽपिमाम्॥ २५॥ पत्रंपुष्पंफलंतो यंयोमेभक्त्याप्रयच्छति॥तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः॥२६॥यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम्॥ २७॥

यच्छतितस्यप्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्यतत्पत्रपुष्पादिकंतेनभक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्नामि प्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेः [illegible] रम्यक्षुद्रदेवतानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात् किंतुभक्तिमात्रेण अतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित्पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहा [illegible]कव्यम् तिभावः ॥ २६ ॥ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्यसमर्पणीयम् यदिति स्वभावतोवाशास्त्रतो [illegible]र्मकरोषि तथायदश्नासि यज्जुहोषि यद्ददासि यत्तपस्यसि तपः करोषि तत्सर्वंमय्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वंभुशाप्स्यसितच्छृणु शुभेति एवंकुर्वन्कर्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेनतवतत्फलसंबंधा
भावः तुस्तेतःचिमुक्तःसन्संन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासः कर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तः आत्माचित्तंयस्यतथाभूतस्त्वंमांप्राप्स्यसि ॥ २८ ॥ य
रेकेण्ध्यएवमोक्षंददासिनाभक्तेभ्यश्चतर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तिनेत्याह समइति समोऽहंसर्वेष्वपिभूतेषुअतोमेममप्रियश्चद्वेष्यश्चना

शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः॥ संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि॥ २८॥ समोऽहंसर्वभूतेषुन
मेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम्॥ २९॥अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक्॥
साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः॥ ३०॥

स्सेव एवंसत्यपियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्त्तंतेअहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्त्ते अयंभावः यथाऽग्नेःस्वसेवकेष्वेवतमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि
नवैषम्यम् यथावाकल्पवृक्षस्यतथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यम् किंतु मद्भक्तेरेवंमहिमेति॥ २९ ॥ अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्रभावइति दर्श
यन्नाह अपिचेदिति अत्यंतदुराचारोऽपियदिपृथक्तेननरोदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजते तर्हिसाधुःश्रेष्ठएवसमंतव्यः यतोऽसौसम्य
ग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामीतिशोभनमध्यवसायंकृतवान् ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुकथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोऽपिमांभजन्शीघ्रंधर्मचित्तोभवति ततश्चशश्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंपरमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छतिप्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्निति शंकाव्याकुलचित्तमर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौंतेय पटहकाहलादिमहाघोषपूर्वकंविवदमानानांसभांगत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञांकुरु कथंमेपरमेश्वरस्यभक्तोदुराचारोऽपिनप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीति ततश्चतेत्वत्प्रौढिविजृंभविध्वंसितकुतर्कानिःसंशयंत्वामेवगुरुत्वेनआश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टंमद्भक्तिःपवित्रीकरोतीतिकिमत्र चित्रम् यतोमद्भक्तिः दुष्कुलानप्यनधिकारिणोऽपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति येऽपिपापयोनयःस्युःनिकृष्टजन्मानोंऽत्यजादयोभवेयुःयेऽपिवै

क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति॥३१॥ मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेऽपिस्युःपापयोनयः॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपियांतिपरांगतिम्॥३२॥ किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम्॥ ३३॥

केवलंकृष्यादिनिरताः स्त्रियः शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपिमांव्यपाश्रित्यासेव्यपरांगतिंयांतिहिनिश्चितम् ॥ ३२ ॥ यदेवंतदासत्कुलाः ॥ १८ ॥ [illegible]श्वमद्भक्ताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह किमिति पुण्याःसुकृतिनोब्राह्मणाः तथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाःएवंभूताःपरांगतिंविस्त॰ ॥ आ[illegible]कव्यम् अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किंच अनित्यमध्रुवंसुखरहितंचलोकंदेहंप्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वाद्विभूतिःअशौ[illegible]च्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आश्रयः ... भुंजीयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तःमत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभव मामेवच
नमस्कुरु ... मेभिः प्रकारैर्मत्परायणःसन् आत्मानंमनोमयियुंक्त्वासमाधाय मामेवपरमानंदरूपमेष्यसिप्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ निजमैश्वर्यमाश्चर्यं
रेकेण ... भूतवैभवम् नवमेराजगुह्याख्येकृपयाऽवोचदच्युतः ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्ताःसं
... पूर्वसप्तमादौविभूतयः दशमेतावितन्यंतेसर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवंतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वररूपंनिरूपितम् तद्विभू

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥३४॥ ॥इतिश्रीमद्भगवद्गी
तासू०राजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः॥९॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूयएवमहाबाहो
शृणुमेपरमंवचः॥ यत्तेऽहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया॥ १ ॥

तयश्चसप्तमेरसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः नवमेचाहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींताएवविभूतीःप्रपंचयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यकर
णीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महांतौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परिचर्यायांकुशलौबाहूयस्य हेमहाबाहो भूयएवपुनरपिमेवचः
शृणु कथंभूतम् परमंपरमार्थनिष्ठम् मद्वचसाअमृतेनैवप्रीतिंप्राप्नुवतेतेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छया यदहंवक्ष्यामितत् ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वहेतुमाह नमइति मेममप्रकृष्टंभवंजन्मरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोऽपिनजानंति तत्रहेतुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिः कारणम् सर्वशःसर्वप्रकारैःउत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्त्तकत्वेनवा अतोमदनुग्रहंविनामांकेऽपिनजानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्यतेआदिःकारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यम् लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्तिसमनुष्येषुअसंमूढःसंमोहरहितःसन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिः बुद्धिःसारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम् असंमोहःव्याकुलत्वाभावः क्षमासहिष्णुत्वम् सत्यंयथार्थभाषणम् दमोबाह्येंद्रियसंयमः शमोऽतःकरणसंयमः सुखम

नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः॥अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः॥२॥योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम्॥असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते॥३॥बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः॥सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच॥४॥अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः॥भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः॥५

नुकूलसंवेदनीयम् दुःखंतद्विपरीतम् भवउद्भवःअभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासःअभयंतद्विपरीतम् अस्यश्लोकस्योत्तरेणमत्तएवभवंतीत्यनेनान्वयः ॥ १८ ॥ च अहिंसेति अहिंसापरपीडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यताच तुष्टिःदैवलब्धेनसंतोषः तपःशारीरादिवक्ष्यमाणम् विस्तृ ॥ आ[illegible]धनादेःसत्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्त्तिः अयशोपकीर्तिः एतेबुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाःप्राणिनांशद्विभूतिःअशौ[illegible]भवंति ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आभ्यः भृगुरिति सप्तमहर्षयोभृग्वादयःसप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेन्येचत्वारोमहर्षयःसनकादयः तथा
मनुस्मृताःचशब्दादयःमदीयोभावःप्रभावोयेषुतेहिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसंकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषांभृग्वादीनांचसनका
दीरेकेणभूनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्त्तमानाःपुत्रपौत्रादिरूपाःशिष्यादिरूपाश्चप्रजाजातावर्त्तते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह
एतामिति एतांभृग्वादिलक्षणांममविभूतियोगैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसनिःसंशयेनयोगेनसम्यग्दर्शनेनयुक्तोभवति नास्त्यत्रसंशयः ॥ ७ ॥ य

महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा॥मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः॥६॥एतांविभूतियोगंचममयो
वेत्तितत्त्वतः॥सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः॥७॥ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्तते॥ इतिमत्वाभजंते
मांबुधाभावसमन्विताः॥ ८॥ मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परम्॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच॥९

थाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेनसम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमितिचतुर्भिः अहंसर्वस्यजगतःप्रभवःभृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः म
त्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्त्ततइति एवंमत्वाअवबुध्यबुधाःविवेकिनोभावसमन्विताःप्रीतियुक्तामांभजंते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्व
कंभजनमेवाह मच्चित्ताइति मय्येवचित्तंयेषांतेमच्चित्ताःमामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाःमदर्पितजीवनाइतिवा एवंभूतास्तेबु
धाःअन्योन्यंमांन्यायोपेतैःश्रुत्यादिप्रमाणैःबोधयंतःबुध्वाचमांकथयंतःसंकीर्तयंतःसंतःतुष्यंतिअ[illegible]नतुष्टियांति रमंतिचनिवर्त्तियांति ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतानांचसम्यग्ज्ञानमहंदास्यामीत्याह तेषामिति एवंसततंयुक्तानांमय्यासक्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतांतंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामितेषाम् तमितिक
म् येनतेभक्तामांप्राप्नुवंति ॥ १० ॥ बुद्धियोगंदत्वाचतस्यानुभवपर्यंतंतमापाद्याविद्याकृतंसंसारंनाशयाम्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहा
र्थमेवाज्ञानाज्जातंतमःसंसाराख्यंनाशयामि कुत्रवास्थितःसन्केनसाधनेनतमोनाशयसीत्यतआह आत्मभावस्थःबुद्धिवृत्तौस्थितःसन्भास्वतावि

तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहम
ज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रं
परमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो
देवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥

स्फुर[illegible]ज्ञानलक्षणेनदीपेनवाशयामि ॥ ११ ॥ संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतंस्तुवन्नअर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मचपरंधाम
[illegible] १८ ॥ परमंचपवित्रंभवानेव कुतइत्यतआह यतःशाश्वतंनित्यंपुरुषंतथादिव्यंद्योतनात्मकंस्वप्रकाशंच आदिश्चासौदेवश्चतंदेवानामादिभूतमि
विस्तु ॥ आ[illegible]जंअजन्मानंविभुंव्यापकम् ॥ १२ ॥ त्वामेवाहुःकेऋषयःभृग्वादयःसर्वेदेवर्षिर्नारदःअसितश्चदेवलश्चव्यासश्चस्वयंत्वमेवसाक्षान्मे
शाद्विभूतिःअशो[illegible] १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आश्रयः भुम्बदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति एतद्भवानेवपरंब्रह्मेत्यादिसर्वमपिऋतंसत्यंमन्ये यन्मांप्रतित्वंकथयसि नमेविदुःसुरगणा
ननुस्तुताःचि त्यमेवमन्यइत्याह नहीति हेभगवन्तवव्यक्तिंदेवानविदुःअस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरितिनजानंति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमि
दंकेणाभूनं ॥ १४ ॥ किंतर्हिस्वयमिति स्वयमेवत्वमेवात्मानंवेत्थजानासिनान्यः तदप्यात्मनास्वेनैववेत्थनसाधनांतरेण अत्यादरेणबहुधासंबोधय
मिति

सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव ॥ नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वं
पुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभि
र्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥

ति हेपुरुषोत्तम पुरुषोत्तमत्वेहेतुगर्भाणिसंबोधनानि हेभूतभावनभूतोत्पादकभूतानामीशनियंतःदेवानामादित्यादीनांदेवप्रकाशक जगत्पतेविश्वपा
लक ॥ १५ ॥ यस्मात्तवाभिव्यक्तित्वमेववेत्सिनदेवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति याआत्मनस्तवदिव्याअत्यद्भुताविभूतयस्ताःसर्वावक्तुंत्वमेवार्हसि यो
ग्योभवसि याभिरितिविभूतीनांविशेषणंस्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमितिद्वाभ्याम् हेयोगिन्कथंकैःविभूतिभेदैःसदापरिचिंतयन्नहंत्वांविद्यांजानीयाम् विभूतिभेदेनचिंत्योऽपित्वं केषुकेषुपदार्थेषुमयाचिंतनीयोसि ॥१७॥ तदेवंबहिर्मुखेऽपिचित्तेतत्रतत्रविभूतिभेदेनत्वांचिंतैवयथाभवेत्तथैवविस्तरेणकथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तवयोगंसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणयोगैश्वर्यंविभूतिंचविस्तरेणपुनःकथय हियस्मात्त्वद्वाक्यंअमृतरूपंशृण्वतोममतृप्तिःअलंबुद्धिर्नास्ति

कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन्॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योऽसिभगवन्मया॥१७॥ विस्तरेणात्मनोयोगं विभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतम् ॥१८॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे॥१९॥ अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच॥२०॥

॥१८॥ एवंप्रार्थितःसन्श्रीभगवानुवाच हंतेति हंतेत्यनुकंपासंबोधने दिव्याममयाविभूतयस्ताःप्राधान्येनतुभ्यंकथयिष्यामियतोऽवांतरविभूतिविस्तरो आत्मस्यांतोनास्तिअतःप्रधानभूताःकतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥१९॥ तत्रप्रथममैश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषांभूतानामाशब्दिभूतिःअशौद्रेगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितःपरमात्माऽहम् आदिर्जन्ममध्यंस्थितिःअंतःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः ॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इ[illegible]तथयति आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषांप्रकाशानांमध्येंऽशुमा न्विश्[illegible] ॥ [illegible]रश्मियुक्तोरविःसूर्योऽहम मरुतांवायूनांमध्येमरीचिर्नामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणादेवविशेषास्तेषांमध्यइति तेचआवहःप्रवहः वि वहः परावहउद्वहः संवहः परिवहइतिमरुद्गणाः नक्षत्राणांमध्येचंद्रोऽहम् अत्रचादित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुप्रायशोनिर्धारणेषष्ठी क्वचिच्चभूता नामस्मिचेतनेत्यादिनासंबंधेषष्ठी तच्चतत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादिष्ववतारेष्वपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेननिर्दिश्यते अतःपरं

आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान्॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी॥ २१॥ वेदानांसामवेदो ऽस्मिदेवानामस्मिवासवः॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना॥ २२॥ रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशो यक्षरक्षसाम्॥ वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम्॥ २३॥

चाध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपिक्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः॥ २१॥ वेदानामिति वासवइंद्रः भूतानांसंबंधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि॥ २२॥ रुद्रा णामिति यक्षरक्षसामितिराक्षसानामपिक्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैःसहैकीकृत्यनिर्देशः तेषांमध्येवित्तेशःकुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणांशिखरव तामुच्छ्रितानांमेरुः॥ २३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरोधसामिति पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंबृहस्पतिमांविद्धि सेनानीनांमध्येदेवसेनापतिःस्कंदोऽहमस्मि सरसांस्थिरजलाशयानांमध्येसमुद्रोऽस्मि ॥२४॥ महर्षीणामिति गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोंकाराख्यंपदमस्मि यज्ञानांश्रौतस्मार्त्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् ॥२५॥ अश्वत्थइति देवाएवसंतोमंत्रदर्शनेनयेऋषित्वंप्राप्तास्तेषांमध्येनारदोऽस्मि सिद्धानामुत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थानांकपिलाख्योमुनिरस्मि ॥ २६ ॥

पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम्॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः॥ २४॥ महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम्॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः॥ २५॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः॥ २६॥उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम्॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम्॥ २७॥ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक्॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः॥ २८॥

उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थंक्षीराब्धिमंथनेउद्भूतमुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिविद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमांविद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति आयुधानांमध्येवज्रम् कामान्दोग्धीतिकामधुक् प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मिनकेवलंसंभोगप्रधानःकामो मद्विभूतिःअशौर्यत्वात् सर्पाणांसविषाणांराजावासुकिरस्मि ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनंतइति नागानांनिर्विषाणांराजाअनंतःशेषोऽस्मि यादसांजलचराणांराजावरुणोऽस्मि पितॄणांराजाअर्यमास्मि संयमतांनियमंकुर्वतांमध्येयमोऽस्मि ॥ २९ ॥ प्रह्लादइति कलयतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहः ॥ ३० ॥ पवनइति पवतांपावयितॄणांवेगवतांवायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणांरामोदाशरथिः यद्वा परशुरामः झषाणांमत्स्यानांमकरःमत्स्यविशेषस्तिमिगिलः स्रोतसांप्रवाहोदकानांमध्येभागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति सृज्यंतइतिसर्गाआकाशादयः तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहम् अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्रसृष्ट्यादिकर्तृत्वंपारमैश्वर्यमुक्तम् अत्रतुउत्पत्ति

अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम्॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम्॥ २९॥
प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम्॥ मृगाणांचमृगेंद्रोहंवैनतेयश्चपक्षिणाम्॥३०॥
पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम्॥ झषाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजाह्नवी॥ ३१॥
सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम्॥ ३२॥

स्थितिलयामद्विभूतित्वेनध्येयाइत्युच्यतइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंबंधिन्योवादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाः तासांमध्येवादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षःछलजातिनिग्रहस्थानैर्दुष्यतेसजल्पोनामयत्रत्वेकःस्वपक्षंस्थापयतिअन्यस्तुछलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयतिनतुस्वपक्षंसाधयतिसावितंडानामकथा तत्रजल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोःशक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्याचार्ययोरन्ययोर्वातत्त्वनिर्णयफलश्चातोऽसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अक्षराणांवर्णानांमध्येअकारोऽस्मि तस्यसर्ववाङ्मयत्वेनश्रेष्ठत्वात् तथाचश्रुतिः अकारोहिसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीति सामासिकस्यसमाससमूहस्यमध्येद्वंद्वःरामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयःप्रवाहरूपःकालोऽहमेव कालःकलयतामित्यत्रआयुर्गणनात्मकःसंवत्सरशताद्यायुष्यरूपःकालउक्तःसचतस्मिन्नायुषिक्षीणेसतिक्षीयते अत्रतुप्रवाहात्मकःअक्षयःकालउच्यतइतिविशेषः कर्मफलविधातॄणांमध्येविश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलविधाताऽहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति संहारकारिणांमध्येसर्वसंहर्त्तामृत्यु

अक्षराणामकारोऽस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच ॥ अहमेवाक्षयःकालोधाताऽहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यताम् ॥ कीर्त्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहम् ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

रहम् भविष्यतांभाविकल्याणानांप्राणिनामुद्भवःअभ्युदयोऽहम् नारीणांस्त्रीणांमध्येकीर्त्याद्याःसप्तदेवतारूपाःस्त्रियोऽहम् यासामाभासमात्रयोगेनप्राणिनःश्लाघ्याभवंतिताःकीर्त्याद्याःस्त्रियोमद्विभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति त्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानंबृहत्सामतेनचेंद्रःसर्वेश्वरत्वेनस्तूयतइतिश्रैष्ठ्यंदर्शितम् छंदोविशिष्टानांमंत्राणांमध्येगायत्रीमंत्रोऽहम् द्विजत्वापादकत्वेनसोमाहरणेनचश्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरोवसंतः ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मि तेजस्विनांप्रभाववतांतेजःप्रभावोऽस्मि जेतॄणांजयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतांव्यवसायोऽस्मि सत्ववतांसात्विकानांसत्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति वासुदेवोयोऽहंत्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेवमद्विभूतिः मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्यासोऽहमस्मि कवीनांकाव्यदर्शिनांमध्यउशनानामकविःशुक्रः ॥ ३७ ॥ दंडइति दमयतांदमनकर्तॄणांसंबंधीदंडोऽस्मि येनअ

द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम्॥ जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्वंसत्ववतामहम्॥ ३६॥ वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः॥ ३७॥ दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषताम्॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ॥ ३८॥ यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम्॥ ३९॥

संयताअपिसंयताभवंति सदंडोमद्विभूतिः जेतुमिच्छतांसंबंधिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानांगोप्यानांगोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायते ज्ञानवतांतत्त्वज्ञानिनांयज्ज्ञानंतदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति यदपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहम् तत्रहेतुः मया विनायत्स्यात्भवेत्तच्चराचरंभूतंनास्त्येवेति ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरणार्थमुपसंहरति नांतइति अनंतत्वाद्विभूतीनामतः साकल्येनवक्तुंनशक्यते एषतुविभूतेर्विस्तरःउद्देशतः संक्षेपतःप्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकांक्षंप्रतिकथंचित्साकल्येनकथयति यद्यदिति विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागुणेनातिशयितंयद्यत्सत्वंवस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजसःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि ॥ ४१ ॥ अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेनसर्वत्रमद्दृष्टिमेवकुर्वित्याह अथवेति

नांतोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप॥एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवम्॥ ४१ ॥ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत्॥ ४२ ॥ ॥इतिश्रीम० विभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥ ७ ॥

बहुना पृथक्पृथक्ज्ञातेनकिंकार्यम् यदिदंसर्वंजगत् एकांशेनएकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वा व्याप्येतिवा अहमेवस्थितः नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तिपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ इंद्रियद्वारतश्चित्तेबहिर्धावतिसत्यपि ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभूतिवैभवंप्रोच्यकृपयापरयाहरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिवि
श्वात्मकंपारमेश्वरंरूपमुपक्षिप्तंतत् दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनंदन्नर्जुनउवाच मदनुग्रहायेतिचतुर्भिः ममानुग्रहायशोकनिवृत्तयेपरमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यंगो
प्यमात्मध्यात्ममिति संज्ञितम् आत्मानात्मविवेकविषयंयत्त्वयोक्तंवचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिपष्ठाध्यायपर्यंतंयद्वाक्यंतेनममायंमो
होऽहंहंताएतेहन्यंतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतः विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥ किंच भवाप्ययाविति भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्र

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम ॥ १ ॥ भ
वाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् ॥ २ ॥

लयौत्वत्तः सकाशादेवभवतइतिश्रुतौमया अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथाइत्यादौविस्तरशः पुनःपुनःकमलस्यपत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअ
क्षिणीयस्यसः हेकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययंश्रुतम् विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिसर्वनियंतृत्वेऽपिशुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपिबंधमोक्षादिवि
चित्रफलदातृत्वेऽपिअविकारावैषम्यासंगौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंमहत्त्वंचश्रुतम् अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंते मयाततमिदंसर्वंनचमांतानिक
र्माणिनिबध्नंतिसमोऽहंसर्वभूतेषुइत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपिजीवानामहंकर्त्तेत्यादिर्मदीयोमोहोविगतइतिभावः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच एवमिति भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमयाश्रुतम् यथाचेदानीमात्मानंत्वमात्थ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर एवमेतत् अत्राप्यविश्वासोममनास्तीत्यर्थः तथाऽपिहेपुरुषोत्तम तवैश्वरंज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नंत्वद्रूपंकौतूहलाद्दहंद्रष्टुमिच्छामि ॥ २ ॥ न चाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपंदर्शयितव्यम् किंतर्हिमन्यसइति योगिनएवयोगास्तेषामीश्वर मयाअर्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुंशक्यंयदिमन्यसे त तस्तर्हितद्रूपवंतमात्मानमव्ययंनित्यंममदर्शय ॥ ४ ॥ एवंप्रार्थितःसन्अत्यद्भुतंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानु

एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम॥ ३ ॥ मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमि तिप्रभो॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम्॥ ४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोथ सहस्रशः॥ नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णाकृतीनिच॥५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा॥ बहून्य भा[illegible]णिपश्याश्चर्याणिभारत॥ ६॥

णान्व[illegible]ऽपेतिचतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविधत्वाद्रूपाणीतिबहुवचनम् अपरिमितान्यनेकप्रकाराणिअलौकिकानिममरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लक सह ॥२६॥ [illegible]योऽवयवसन्निवेशविशेषाःनानाअनेकवर्णाःआकृतयश्चयेषांतानिनानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन्ममदे दंतसंधिषुसंश्लि[illegible]कोनपंचाशद्देवविशेषाः अदृष्टपूर्वाणि त्वयावाअन्येनवापूर्वमदृष्टानिरूपाणिआश्चर्याणिअत्यद्भुतानि ॥ ६ ॥

यथासमुद्रमेवद्र[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभूतिवैभवंप्रोक्तंतत्रपरिभ्रमतावर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यंकृत्स्नमपिचराचरसहितंजगत् इहास्मिन्ममदेहेअवयवरूपेणैकत्रैवस्थितमद्याधुनैवपश्य श्वात्मकंपारमेश्वरं आश्रयभूतंकारणस्वरूपम् जगतश्चावस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकंचयदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंपश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तम प्यमानिप्रभसेयदितच्छक्यमितितत्राह नत्विति अनेनैवतुत्वीयेनचर्मचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसे शक्तोनभविष्यसि अतोऽहंदिव्यमलौकिकंज्ञानात्म होऽहंहंतुभ्यंददामि ममैश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघटितघटनासामर्थ्यंपश्य ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायरूपंदर्शितवान् तच्चरूपंदृष्ट्वाऽर्जुनः

हकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरम् ॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम्॥ ८॥संजयउवाच॥एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम्॥ ९॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेको द्यतायुधम्॥ १० ॥

श्रीकृष्णंविज्ञापितवान् इतीममर्थमेवमुक्त्वेत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैःधृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एवमिति हेराजन्धृतराष्ट्र महांश्चासौयोगेश्वरश्चहरिःप रमंऐश्वरंरूपंदर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथंभूतंतदित्यतआह अनेकेति अनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिन्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्तत् अ नेकानिदिव्याभरणानियस्मिन्तत् दिव्यान्यनेकानिउद्यतानिआयुधानिचयस्मिन्तत् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच दिव्येति दिव्यानिमाल्यांबराणिधारयतितथा दिव्योगंधोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम् देवंद्योतनात्मकम् अनंतमपरिच्छिन्नम् विश्वतःसर्वतोमुखानियस्मिन्नतत् ॥ ११ ॥ विश्वरूपदीप्तेर्निरूपमत्वमाह दिवीति दिविआकाशेसूर्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्ययदि युगपदुत्थिताभाःप्रभाभवेत् तर्हिसातदामहात्मनोविश्वरूपस्यभासः प्रभायाःकथंचित्सदृशीस्यात्नान्योपमास्तीत्यर्थः तथाभूतंरूपंदर्शयामासेति

दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगंधानुलेपनम्॥सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम्॥ ११ ॥ दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता॥ यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः॥ १२ ॥ तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा ॥ १३॥ ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत ॥ १४॥

णान्व[illegible]ः ॥ १२ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः तत्रेति अनेकधाप्रविभक्तंनानाविभागेनावस्थितंकृत्स्नंजगद्देवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वे सह ॥२६॥ [illegible]पांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यतआह ततइति ततोदर्शनानंतरंविस्मयेनाविष्टोव्याप्तःसन्हृष्टानिउत्पुलकि दंतसंधिषुसंश्लि[illegible]यसधनंजयोदेवंतमेवशिरसाप्रणम्यकृतांजलिःसंपुटीकृतहस्तोभूत्वाअभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥ यथासमुद्रमेवद्र[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभूतिवैभवंपश्यामीतिसप्तदशभिः हेदेवतवदेहेदेवान्आदित्यादीन्पश्यामि तथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजांडजादीनांसंघांश्चतथादिव्यान्ऋ
श्वात्मकंपारमेष्ठ्यउरगांश्चतक्षकादीन् तथादेवानामीशंस्वामिनंब्रह्माणंच कथंभूतम् कमलासनस्थम् पृथ्वीपद्मकर्णिकायांमेरौस्थितम् यद्वा त्वन्ना
प्यमानिनंप्रस्थम् ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति अनेकानिबाह्वादीनियस्यतादृशंपश्यामि अनंतानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्यामि तवतुअंतंमध्यंआ
होऽइं

॥ अर्जुनउवाच ॥ पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्चदिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंप श्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतम् ॥ पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

दिचनपश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ किंच किरीटिनमिति किरीटिनंमुकुटवंतंच गदिनंगदावंतंच चक्रिणंचक्रवंतंच सर्वतोदीप्तिमंततेजःपुंजरूप
म् तथादुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यम् तत्रहेतुःदीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिस्तेजोयस्यतम अतएवाप्रमेयम् एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यम् त्वांसमंततः
पश्यामि ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यंतस्मात् त्वमिति त्वमेवाक्षरंपरमंब्रह्म कथंभूतम् वेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्यविश्वस्यपरंनिधानंनिधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानम् प्रकृष्टआश्रयःअतएवत्वंअव्ययःनित्यःशाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यगोप्तापालकःसनातनःचिरंतनःपुरुषोममसंमतोसि ॥ १८ ॥ किंच अनादीति अनादिमध्यांतंउत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनंतंवीर्यंप्रभावोयस्यतम् अनंतबाहुंअनंताःवीर्यवंतोबाहवोयस्यतम् शशिसूर्यौनेत्रेयस्य

त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम्॥त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे॥१८ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतम् ॥१९॥द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः॥दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥२०॥ अमीहित्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति॥स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः॥ २१ ॥

णान्वयःशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशोवक्त्रेषुयस्यतम् स्वतेजसाइदंविश्वंतपंतंसंतापयंतंपश्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिसह ॥२६॥ हि अंतरिक्षंत्वयैकेनव्याप्तम् दिशश्चसर्वाः व्याप्ताः अद्भुतंअदृष्टपूर्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोरंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितंअतिभीतंपश्यामीदंतसंधिषुसंश्लिष्टाः ॥ २० ॥ किंच अमीहीति अमीसुरसंघाः भीताःसंतःत्वांविशंतिशरणंप्रविशंति तेषांमध्येकेचिदतिभीताः दूरतएवस्थित्वाकृतसंयथासमुद्रमेवद्रुतोगृणंति जयजयरक्षरक्षेतिप्रार्थयंते स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभूतिवैभवंप्रो[illegible]द्राश्वादित्याश्ववसवश्वयेचसाध्यानामदेवाः विश्वेदेवाःअश्विनौदेवौमरुतोमरुद्गणाःउष्माणंपिबंतीत्युष्मपाःपितरःउष्मभागाहिपि
श्वात्मकंपारमे[illegible] स्मृतिश्च यावदुष्णंभवेदन्नंयावदश्नंतिवाग्यताः पितरस्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणाइति गंधर्वाश्वयक्षाश्वासुराश्वविरोचनादयः
प्यमानि[illegible]र्थाश्चतेसर्वएवहिविस्मिताःसंतःत्वांवीक्षंतइत्यन्वयः ॥ २२॥ किंच रूपमिति हेमहाबाहो महत्अत्यूर्जितंतवरूपंदृष्ट्वालोकाःसर्वेप्रव्यथि
हो[illegible]

[illegible]द्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवस
र्वे॥ २२॥ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाऽ
हम्॥ २३॥ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रम्॥ दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामि
शमंचविष्णो॥ २४॥

ताःअतिभीताःतथाऽहंप्रव्यथितोऽस्मि कीदृशंरूपंदृष्ट्वा बहूनिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिन्तत् बहवोबाहवऊरवःपादाश्चयस्मिन्तत् बहूनिउदराणिय
स्मिन्तत् बहुभिःदंष्ट्राभिःकरालंविकृतंरौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ नकेवलंभीतोऽहमित्येतावदेवअपितुनभःस्पृशमिति नभःस्पृशतीति नभःस्पृक्तंअंत
रिक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्तंतेजोयुक्तम्अनेकेवर्णाः यस्यतमनेकवर्णम् व्यात्तानिविवृतानिआननानियस्यतम् दीप्तानिविशालानिनेत्राणियस्यतम
एवंभूतंत्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितःअंतरात्मामनोयस्यसोऽहम् धृतिंधैर्यंउपशमंचनलभे ॥ २४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच दंष्ट्रेति भोदेवेश तवमुखानिदृष्ट्वाभयावेशेनदिशोनजानामि शर्मचसुखंनलभे भोजगन्निवासप्रसन्नोभव कीदृशानिमुखानि दंष्ट्राभिःकरालानि कालानलःप्रलयाग्निः तत्सदृशानि ॥ २५ ॥ यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामेभाविजयपराजयादिकंचममदेहेपश्येतियद्भगवतोक्तंतदिदानींपश्यन्नाह अमीचेतिपंचभिः अमीधृतराष्ट्रस्यपुत्राःदुर्योधनादयःसर्वेअवनिपालानांजयद्रथादीनांराज्ञांसंघैः सहैवतववक्त्राणिविशंतीत्युत्तरे

दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि॥दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास॥२५ अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः॥भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथाऽसौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि॥केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनांबहवोंऽबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

णान्वयः तथाभीष्मश्चद्रोणश्चासौसूतपुत्रश्चकर्णश्च नकेवलंतएवविशंति अपितु प्रतियोद्धारोयेऽस्मदीयायोधमुख्याः शिखंडिधृष्टद्युम्नादयःतैः सह ॥२६॥ वक्त्राणीति एतेसर्वेत्वरमाणाःधावंतइवदंष्ट्राभिः विकृतानिभयंकराणिवक्त्राणिविशंति तेषांमध्येकेचिच्चूर्णीकृतैःशिरोभिःउपलक्षिताःदंतसंधिषुसंश्लिष्टादृश्यंते ॥ २७ ॥ प्रवेशमेवदृष्टांतेनाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांबहवःअंबूनांवारिणांवेगाः प्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतो यथासमुद्रमेवद्रवंति प्रविशंति तथाअमीयेनरलोकवीराः तेअभिविज्वलंति सर्वतःप्रदीप्यमानानिवक्त्राणिप्रविशंति ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगोदृष्टांतउक्तः बुद्धिपूर्वकप्रवेशेदृष्टांतमाह यथेति प्रदीप्तंज्वलनमग्निपतंगाःसूक्ष्मपक्षिविशेषाःबुद्धिपूर्वकंसमृद्धोवेगोयेषांतेय थानाशायमरणायैवविशंति तथैवलोकाएतेजनाश्चापितवमुखानिप्रविशंति ॥ २९॥ ततः किमतआह यसमानोगिलन्समग्रान्लोकान्सर्वानेतान्वी रान् आसमंतात्सर्वतोलेलिह्यसे अतिशयेनभक्षयसि कैःज्वलद्भिर्वदनैः किंच हेविष्णोतवभासोदीप्तयस्तेजोभिःविस्फुरणैःसमस्तंजगद्व्याप्यतीव्राःस त्यःप्रतपंति संतापयंति ॥ ३० ॥ यतएवंतस्मादाख्याहीति भवानुग्ररूपः कइत्याख्याहिकथय तुभ्यंनमोऽस्तुहेदेववरप्रसन्नोभव भवंतमाद्यंपुरुषंवि

यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः ॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९॥लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥ अख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोऽस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिम्॥३१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः॥ ऋतेऽपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः॥ ३२॥

शेषेणज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिचेष्टांकिमर्थमेवंप्रवृत्तोऽसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिवार्त्तामपिनजानामीतिवा ॥ ३१ ॥ एवंप्रार्थितः सन्श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मीतित्रिभिः लोकानांक्षयकर्त्ताप्रवृद्धःअत्युग्रः कालोऽस्मि लोकान्प्राणिनःसंहर्त्तुमिहप्रवृत्तोऽस्मिअतःऋतेऽपित्वांइ ति त्वांहंतारंविनाऽपिनभविष्यंति नजीविष्यंति यद्यपित्वयानहंतव्याएतेतथाऽपिमयाकालात्मनाग्रस्ताःसंतोमरिष्यंत्येव केते प्रत्यनीकेषु अनीका न्यनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थितास्तेसर्वेऽपि ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादेवंतस्मादिति तस्मात्त्वंयुद्धायोत्तिष्ठ देवैरतिदुर्जयाः भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेननिर्जिताइतिएवंभूतंयशोलभस्व प्राप्नुहि अयत्नेनशत्रून्जित्वा समृद्धंराज्यंभुंक्ष्वएतेचतवशत्रवःत्वदीययुद्धात्पूर्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायाःतथाऽपित्वंनिमित्तमात्रंभव हेसव्यसाचिन् सव्येनवामहस्तेन सचितुंसंधातुंशीलंयस्येतिव्युत्पत्त्यावामेनापिबाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥ नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयइत्यादिशंकासाऽपिनकार्येत्याह द्रोणंचेति येभ्यस्त्वंशंकसेतान्द्रोणादीन्मयैवहतान्त्वंजहिघातय माव्यथिष्ठाःशोकंमाकार्षीःसपत्नान्शत्रून् रणेयुद्धेनिश्चितंजेताऽसि जेष्यसि

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन्॥ ३३ ॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथाऽन्यानपियोधवीरान्॥ मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्ध्यस्वजेताऽसिरणेसपत्नान्॥ ३४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य॥ ३५ ॥

॥ ३४ ॥ ततोयद्वृत्तंतद्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एतदिति एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकंकेशवस्यवचनंश्रुत्वावेपमानःकंपमानःकिरीटी अर्जुनःकृतांजलिःसंपुटीकृतौहस्तःकृष्णंनमस्कृत्यपुनरप्याहउक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशात्गद्गदेनकंठकंपनेनसहवर्त्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथाकिंचभीतादपिभीतःसन्प्रणम्यअवनतोभूत्वा ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थे हेहृषीकेश यतएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्च अतस्तवप्रकीर्त्यामाहात्म्य संकीर्तनेननकेवलमहमेवप्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यति प्रकर्षेणहर्षंप्राप्नोति एतत्तुस्थाने युक्तमित्यर्थः तथाजगत् अनुरज्यते अनुरागंचोपैतिइ तियत् तथारक्षांसिभीतानिसंतिदिशःप्रतिद्रवंतिपलायंतइतियत् सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसंघानमस्यंतिप्रणमंतिइतियत्एतच्चस्थानेयुक्तमेव न चित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रहेतुमाह कस्मादिति हेमहात्मन् हेअनंतहेदेवेशहेजगन्निवास कस्माद्धेतोस्तेतुभ्यंननमेरन् नमस्कारंनकुर्युः कथंभूताय

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ वेत्ताऽसिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणोऽपिगरीयसेगुरुतराय आदिकर्त्रेचब्रह्मणोऽपिजनकाय किंच सद्यत्तंअसदव्यक्तंचताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्मतच्चत्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वांसर्वेनमस्यंतीतिनचित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किंच त्वमिति त्वमादिदेवःदेवानामादिः यतःपुराणःअनादिःआदिपुरुषस्त्वम् अतएवत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् लयस्थानम् तथाविश्वस्यवेत्तावेदिताज्ञाताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातंपरंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएवअनंतरूपत्वयैवविश्वमिदंततंव्याप्तम् एतैश्चसप्तभिर्हेतुभिःत्वमेवनमस्कार्यइतिभावः ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोति वायुरिति वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् प्रजापतिःपितामहः तस्यापिजनकत्वात् प्रपितामहस्त्वमतस्तेतुभ्यंसहस्रकृत्वःसहस्रशोनमोऽस्तुभूयोऽपिपुनस्तेसहस्रकृत्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभारातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशःप्रणमति ॥ ३९ ॥ किंच नमइति हेसर्वसर्वात्मन्सर्वास्वपिदिक्षुतुभ्यंनमोस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादय

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते ॥ ३९ ॥ नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः ॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवाऽपि ॥ ४१ ॥

नमः अनंतवीर्यसामर्थ्ययस्यतथाऽपिअमितोविक्रमः पराक्रमोयस्यसएवंभूतः त्वंसर्वंविश्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषिव्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादिष्वकार्यंव्याप्यवर्त्तसे ततःसर्वस्वरूपोऽसि ॥ ४० ॥ इदानींभगवंतंक्षमापयति सखेतिद्वाभ्याम् त्वांप्राकृतःसखेतिमत्वाप्रसभंहठेनतिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षमयेत्वामित्युत्तरेणान्वयः किंतत् हेकृष्णहेयादवहेसखे संधिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः तवमहिमानमिदंचविश्वरूपमजानतामयाप्रमादात्प्रणयेनस्नेहेनावायदुक्तमिति ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच यच्चेति ;अच्युत यच्चपरिहासार्थंक्रीडादिषुतिरस्कृतोऽसि एकःएकलः सखीन्विनारहसिस्थितइत्यर्थः अथवातत्समक्षंतेषांपरिहसतांसखीनांसमक्षंपुरतोपि तत्सर्वमपराधजातंत्वांअप्रमेयमचिंत्यप्रभावंक्षामये क्षमांकारयामि ॥ ४२ ॥ अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति नविद्यतेप्रतिमाउपमायस्यसःअप्रतिमः तथाविधःप्रभावोयस्यतवहेअप्रतिमप्रभावत्वमस्यचराचरस्यपिताजनकोसि अतएवपूज्यश्च गुरुश्चगुरोरपिगरीयान् गुरुतरः

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसिविहारशय्याऽसनभोजनेषु ॥ एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुम् ॥ ४४ ॥

अतःलोकत्रयेपित्वत्समएवतावदन्योनास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात्त्वत्तोभ्यधिकःपुनःकुतःस्यात् ॥ ४३ ॥ यस्मादेवंतस्मादिति तथात्वामीशंजगतः स्वामिनमीड्यंस्तुत्यंप्रसादयेप्रसादयामि कथंकायंप्रणिधायदंडवन्निपात्यप्रणम्यनत्वाअतस्त्वंममापराधंसोढुंक्षंतुमर्हसि कस्यकइव पुत्रस्यापराधंकृपयापितायथासहते सख्युर्मित्रस्यापराधंसखानिरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्चप्रियायाअपराधंतत्प्रियार्थंयथातद्वत् ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंक्षमापयित्वाप्रार्थयते अदृष्टपूर्वमितिद्वाभ्याम् हेदेवपूर्वमदृष्टंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोऽस्मि तथाभयेनचमेमनःप्रव्यथितंप्रचलितम् तस्मान्ममव्यथा निवृत्तयेतदेवरूपंदर्शय हेदेवेशप्रसन्नोभव ॥ ४५ ॥ तदेवरूपंविशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटिनंगदाःवंतंचक्रहस्तंत्वांद्रष्टुमिच्छामि पूर्वंय थादृष्टोऽसितथैव अतोहेसहस्रबाहोविश्वमूर्तेइदंविश्वरूपंसंहृत्यतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरूपेणभव आविर्भव तदनेनश्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वम पिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीतिगम्यते यत्तुपूर्वमुक्तंविश्वरूपदर्शनेकिरीटिनंगदिनंचक्रिणंचपश्यामीतितत्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण यद्वा एतावंतंका

अदृष्टपूर्वंहृषितोऽस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास॥ ४५॥ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते॥ ४६॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात्॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम्॥ ४७॥

लंयंत्वांकिरीटिनंचक्रिणंचसुप्रसन्नमपश्यंतमेवइदानींतेजोराशिदुर्निरीक्ष्यंपश्यामीत्येवंतत्रबहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥ एवंप्रार्थितःसन् तमाश्वासयन्श्रीभगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनकिमितिबिभेषि यतोमयाप्रसन्नेनकृपयातवेदंपरमंउत्तमंरूपंदर्शितम् आत्मनोममयोगाद्योग मायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वंविश्वात्मकमनंतंआद्यंचयन्ममरूपंत्वदन्येनत्वादृशाद्भक्तादन्येननपूर्वंदृष्टंतत् ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वात्वंकृतार्थोऽसीत्याह नेति वेदाध्ययनातिरेकेणयज्ञाध्ययनस्याभावात्यज्ञशब्देनयज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्यालक्ष्यंते वेदानां यज्ञविद्यानांवाऽध्ययनैरित्यर्थः नचदानैर्नचक्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः नचोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिःएवंरूपोऽहंत्वदन्येनमनुष्यलोकेद्रष्टुमशक्यः अपितुत्वमेवकेवलंमत्प्रसादेनदृष्ट्वाकृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥ एवमपिचेत्तवेदंरूपंघोरंदृष्ट्वाव्यथाभवतितर्हितदेवरूपंदर्शयामीत्याह मातइति ईदृक्ईदृ

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः॥एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर॥४८॥ माते व्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदम्॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥ ४९॥ ॥संजयउवाच॥ ॥इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः॥आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनः सौम्यवपुर्महात्मा॥ ५० ॥

शंमदीयंघोरंरूपंदृष्ट्वातेव्यथामास्तु विमूढभावोविमूढत्वंचमास्तु व्यपगतभयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवेदंममरूपंप्रकर्षेणपश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा प्राक्तनमेवरूपंदर्शितवानितिसंजयउवाच इतीति श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वायथापूर्वमासीत्तथैवकिरीटादियुक्तंचतुर्भुजंस्वीयंरूपंपुनर्दर्शयामास एनमर्जुनंभीतमेवप्रसन्नवपुर्भूत्वापुनरप्याश्वासितवान् महात्माविश्वरूपः कृपालुरितिवा ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति सचेताःप्रसन्नचित्तइदानींसंवृत्तःजातोऽस्मि प्रकृतिंस्वास्थ्यंचप्राप्तोऽस्मि शेषंस्पष्टम् ॥ ५१ ॥ स्वकृतस्यानुग्रह स्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्ममविश्वरूपंत्वंदृष्टवानसि इदंसुदुर्दर्शमत्यंतंद्रष्टुमशक्यम् यतोदेवाअप्यस्यरूपस्यसर्वदादर्श नमिच्छंति नकेवलंपुनरिदंपश्यंति ॥ ५२ ॥ तत्रहेतुः नाहमिति स्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनतर्हिद्रष्टुंशक्यइतितत्राह भक्त्येति अनन्ययामदेक

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंवि धोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःस मामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविश्वरूपद र्शनयोगोनामएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

निष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्त्वेनपरमार्थतःज्ञातुंशक्यः शास्त्रतः द्रष्टुंचप्रत्यक्षतःप्रवेष्टुंचतादात्म्येनशक्यः नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥ अतःसर्वशास्त्रसारंपरमंरहस्यंशृण्वित्याह मत्कर्मकृदिति मदर्थंकर्मकरोतीतिमत्कर्म कृत् अहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसः ममैवभक्तिमाश्रितःपुत्रादिषुसंगवर्जितः निर्वैरश्चसर्वभूतेषु एवंभूतोयःसमांप्राप्नोति नान्यइति ॥ ५५ ॥ देवैरपि सुदुर्दर्शंतपोज्ञानादिकोटिभिः भक्त्यायभगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोद्यमः ॥१॥ पूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् कौं तेयप्रतिजानीहीत्यादिनातत्रतस्यैवश्रेष्ठत्वंवर्णितम् तथातेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यादिनासर्वज्ञानप्लवेनैवदुर्जिनंसंतरिष्यसीत्यादिना चज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् एवमुभयोःश्रैष्ठ्येऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रतिअर्जुनउवाच एवमिति एवंसर्वकर्मार्पणादिनासततंयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसं तोयेभक्ताःत्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिपर्युपासते ध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषंउपासते तेषांउभयेषांमध्येतिअतिशयेनकेयोगविदःश्रे

॥ अर्जुनउवाच॥ ॥एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः॥१॥ ॥श्री भगवानुवाच॥ ॥मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः॥ २ ॥ येत्व क्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम्॥ ३॥

ष्ठाइत्यर्थः ॥१॥ तत्रप्रथमाःश्रेष्ठाइत्युत्तरंश्रीभगवानुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे मनःआवेश्यैकाग्रंकृत्वानित्ययुक्ताःमदर्थक र्मानुष्ठानादिनामन्निष्ठाःसंतः श्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमामाराधयंति तेयुक्ततमाममाभिमताः ॥ २ ॥ तर्हिइतरेकिनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्वितिद्वाभ्याम् येत्वक्षरंपर्युपासते ध्यायंति तेऽपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वयोरन्वयः अक्षरस्यलक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यंशब्देनव्यपदेष्टुमशक्यम् अतोऽव्यक्तंरू पादिहीनंसर्वत्रगंसर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिंत्यंकूटस्थंकूटेमायाप्रपंचेस्थितं अधिष्ठानत्वेनस्थितं अचलंवृद्ध्यादिरहितम् अतएवध्रुवंनित्यम् ॥३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संन्नियम्येति स्पष्टमन्यत् ॥ ४॥ ननुचतेऽपित्वामेवप्राप्नुवंति तर्हिइतरेषांयुक्ततमत्वंकुतइत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः अव्यक्तेनिर्विशेषेअक्षरेआसक्तंचेतोयेषांतेषांक्लेशोऽधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठादेहाभिमानिभिः दुःखंयथाभवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनांनित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानांमत्प्रसादादनायासतएवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्वितिद्वाभ्याम् मयिपरमेश्वरेसर्वाणिक

सन्नियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः॥ ४ ॥ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्॥अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते॥ ५॥ येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते॥६॥ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात्॥भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम्॥ ७॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः॥ ८॥

र्माणिसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराभूत्वामांध्यायंतः अनन्येननविद्यतेअन्योभजनीयोयस्मिन्तेनैवएकांतभक्तियोगेनोपासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामिति एवंमयिआवेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्त्ताअचिरेणैवभवामि ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मय्येवेति मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपिअध्यवसायात्मिकांमय्येवप्रवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलब्धज्ञानःसन्नतऊर्ध्वंदेहांतेमरणानंतरंमय्येवनिवसिष्यसिनिवत्स्यसिमदात्मनावासंकरिष्यसि नात्रसंशयः तथाचश्रुतिः देहांतेदेवस्तारकंपरंब्रह्मव्याचष्टेइति ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्राशक्तंप्रतिसुगमोपायमाह अथेति स्थिरंयथाभवत्येवंमयिचित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसि तर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनःप्रत्याहृत्यममानुस्मरणलक्षणोयोभ्यासयोगस्तेनमांप्राप्तुमिच्छप्रयत्नंकुरु॥९॥ यदिपुनःअभ्यासइति अभ्यासेऽपियद्यशक्तोऽसितर्हिमत्प्रीत्यर्थानियानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनितदनुष्ठानमेवपरमंयस्यतादृशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन्मोक्षंप्राप्स्यसि ॥१०॥ अत्यंतंभगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्यपक्षांतरमाह अथैतदपीति अथैतदपिकर्तुमशक्तोऽसितर्हिमद्योगमदेकशरणत्वमाश्रितःसर्वेषांदृष्टार्थानामावश्यकानांचाग्निहोत्रादिकर्मणां

अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम्॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय॥९॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥ अथैतदप्यशक्तोऽसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान्॥११॥ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते॥ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम्॥१२॥

फलानिनियतचित्तोभूत्वापरित्यज एतदुक्तंभवति मयातावदीश्वराज्ञयायथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानि फलंपुनर्दृष्टमदृष्टंवापरमेश्वराधीनमित्येवंमयिभारमारोप्यफलासक्तिपरित्यज्यवर्त्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थोभविष्यसीति ॥ ११ ॥ तमिमंफलत्यागंस्तौति श्रेयोहीति सम्यक्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकंज्ञानंश्रेष्ठं तस्मादपितत्पूर्वकंध्यानंश्रेष्ठम् ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतेः तस्मादपिउक्तलक्षणःकर्मफलत्यागःश्रेष्ठःतस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसुतत्फलेषुचासक्तिनिवृत्त्यामत्प्रसादेनचसमनंतरमेवसंसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतस्यभक्तस्यक्षिप्रमेवपरमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानांयथायथमद्वेष्टामैत्रःकरुणश्च उत्तमेषुद्वेषशून्यःसमेषुमित्रतयावर्त्ततइतिमैत्रः हीनेषुकृपालुरित्यर्थः निर्ममोनिरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैःसहसमेदुःखसुखेयस्यसः क्षमीक्षमावान् ॥ १३ ॥ संतुष्टइति सततंलाभेअलाभेचसंतुष्टःप्रसन्नचित्तःयोगीअप्रमत्तःयतात्मासंयतस्वभावःदृढोमद्विषयोनिश्चयोयस्य मय्यर्पितेमनोबुद्धीयेन एवंभूतोयोमद्भक्तःसमेप्रियः

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टःसततंयोगीयतात्मा दृढनिश्चयः॥मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः॥ १४॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः॥ १५ ॥ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः॥ १६ ॥

॥ १४॥ किंच यस्मादिति यस्मात्सकाशाल्लोकोजनोनोद्विजतेभयशंकयासंक्षोभंनप्राप्नोति यश्चलोकान्नोद्विजते यश्चस्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्रहर्षःस्वस्येष्टार्थलाभेउत्साहः अमर्षःपरस्यलाभेऽसहनम् भयंत्रासः उद्वेगोभयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १५ ॥ किंच अनपेक्षइति यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थेनिस्पृहः शुचिःबाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षःअनलसः उदासीनःपक्षपातरहितः गतव्यथःआधिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्यसः एवंभूतःसन्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच योनेति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थनाशेसतिनशोचति अप्राप्तमर्थंनकांक्षति शुभाशुभेपरित्यक्तुंशीलंयस्य एवंभूतोभूत्वायोमद्भक्तिमान्समेप्रियः ॥ १७ ॥ किंच समइति शत्रौचमित्रेचसमः एकरूपःमानापमानयोरपितथासमएव हर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमःसंगविवर्जितःक्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥ तुल्यइति तुल्येनिंदास्तुतीयस्य मौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेन

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७॥ समःशत्रौचमित्रेच तथामानापमानयोः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः। १८॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित्॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः॥ १९ ॥ येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेतीवमेप्रियाः॥ २० ॥ ॥इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेभक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

संतुष्टःअनिकेतोनियतवासशून्यःस्थिरमतिःव्यवस्थितचित्तःएवंभूतोभक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ उक्तंधर्मज्ञानमुपसंहरति येत्विति यथोक्तंउक्तप्रकारंधर्मएवामृतंअमृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमितिकेचित्पठंति तत्येउपासते अनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतोमत्परमाश्चसंतोमद्भक्ताः तेऽतीवमेप्रियाइति ॥२०॥दुःखमव्यक्तवर्त्मैतद्बहुविघ्नमतोबुधः सुखंकृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत्॥१॥ ॥इतिसुबोधिन्यांटी०द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भक्तानामहमुद्धर्त्तासंसारादित्यवादियत् त्रयोदशेऽथतत्सिद्धौतत्त्वज्ञानमुदीर्यते १ तेषामहंसमुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामीतिपूर्वंप्रतिज्ञातंत न्नचात्मज्ञानंविनासंसारादुद्धरणंसंभवतिइतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकार्थमध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमेऽध्यायेअपराचपराचेतिप्रकृ तिद्वयमुक्तम् तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्त्तते तदेवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञ शब्दवाच्यंपरस्परंविविक्तंतत्त्वतोनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्यो

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञमितितद्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्र ज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ २ ॥

वेत्तिअहंममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञंप्राहुः कृषीवलवत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १ ॥ तदेवंसंसारिस्वरूपमुक्तम् इदानींतस्यैवपा रमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्धि तत्त्वमसीतिश्रुत्यालक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वा त् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदेवंवैलक्षण्येनज्ञानंतदेव मोक्षहेतुत्वान्ममज्ञानंमतम् अन्यत्तुवृथापांडित्यंबंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तम् तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच इंद्रियातिभेदैर्भिन्नाप्रकृतिःक्षेत्रमित्यभिप्रेतंतथादेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकःस्फुटइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षेत्रमित्याद्युरिति असक्तिंचयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तंमयाक्षेत्रंतच्चक्षेत्रम् यत्स्वरूपतोजडंयत्तद्दृश्यादिस्वभावम् यादृक्यादृशंचइच्छादिधर्मकम् मिषुनित्यंरथैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तम् यतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैःस्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः सचक्षेत्रज्ञोयः स्वरूपतोयत्प्रभा अचिंत्यैश्वर्ययोगेनयैःप्रभावैःसंपन्नः तत्सर्वंसंक्षेपतोमत्तःशृणु ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्व ष्ठादिभिःयोगशास्त्रेषुध्यानधारणाविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनिरूपितम् विविधैश्चनित्यनैमित्तिककाम्यविषयैः छंदोभिर्वेदैर्नानायज

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

नीयदेवतादिरूपेणगीतम् ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्चब्रह्मसूच्यतेसूच्यतेएभिरितिब्रह्मसूत्राणि यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाच ब्रह्मपद्यतेगम्यतेसाक्षात्ज्ञायतेएभिरितिपदानिस्वरूपलक्षणपराणिसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतम् किंच हेतुमद्भिः सदेवसौम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसदजायतेति तथाकोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयातीत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात्अपानचेष्टांकःकुर्यात्प्राण्यात्प्राणानांव्यापारंकोवाकुर्यादितिश्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतयाअसंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तंबहुदुःसंग्रहंसंक्षेपतःतुभ्यंकथयिष्यामिशृण्वित्यर्थः यद्वा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनिब्रह्मसूत्राणिगृह्यंतेतान्येवब्रह्मपद्यतेनिश्चीयतेएभिरितिपदानितैर्हेतुमद्भिःईक्षतेर्नाशब्दम् आनंदमयोभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानम् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्याम् महाभूतानिभूम्यादीनि अहंकारस्तत्कारणभूतःबुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वम् अव्यक्तंमूलप्रकृतिः इंद्रियाणिबाह्यानिदश श्रोत्रत्वक्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोःमेढ्रंअंघ्रीपायुःएकंचमनः इंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयःआकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताःसंतइंद्रियविषयाःपंच ॥५॥ तदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि इच्छेति इच्छादयःप्रसिद्धाः संघातःशरीरंचेतनाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिःधैर्यम् एतेइच्छादयोदृश्यत्वान्नात्मधर्माःअपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएव उपलक्षणंचैतत्संकल्पादीनाम् तथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति अनेनचयादृगितिप्रतिज्ञाताःक्षेत्रधर्मादर्शिताः एतत्क्षेत्रंसविकारंइंद्रियादिविकारसहितं

महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः॥५॥इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम्॥ ६॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम्॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ ७॥

संक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्रज्ञाद्विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञंविस्तरेणवर्णयिष्यन्तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वंदंभ[illegible]हिंसापरपीडावर्जनम् क्षांतिःसहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता आचार्योपासनंसद्गुरुसेवा शौचंबाह्यमाभ्यंतरंच तत्रबाह्यंमृज्जलादिना आ[illegible]दिमलक्षालनम् तथाचस्मृतिः शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमिति स्थैर्यंसन्मार्गेप्र[illegible]ष्ठताआत्मविनिग्रहःशरीरसंयमःएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच इंद्रियार्थेष्विति जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनम् पुनःपुनरालोचनम् दुःखरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवा स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच असक्तिरिति असक्तिःपुत्रादिपदार्थेषुप्रीतित्यागःअनभिष्वंगःपुत्रादीनांसुखेदुःखेवा अहमेवसुखीदुःखीचेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्तिषुनित्यंसर्वदासमचित्तत्वम् ॥ ९ ॥ किंच मयिचेति मयिपरमेश्वरेअनन्ययोगेनसर्वात्मदृष्ट्याअव्यभिचारिणीएकांतभक्तिःविविक्तःशुद्धचित्तप्र

इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

सादकरः तंदेशंसेवितुंशीलंयस्यतस्यभावस्तत्त्वम् प्राकृतानांजनानांसंसदिसभायांअरतिःरत्यभावः ॥ १० ॥ किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्यवर्त्तमानंज्ञानंअध्यात्मज्ञानम् तस्मिन्नित्यत्वंनित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनंमोक्षःतस्यदर्शनंमोक्षस्यसर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः एतत् अमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकंयदुक्तमेतज्ज्ञानमितिप्रोक्तम् ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथाऽस्माद्विपरीतंमानित्वादियदेतदज्ञानमितिप्रोक्तंवसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतःसर्वथात्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एभिःसाधनैर्यज्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमिति यत्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धयेज्ञानफलंदर्शयति यद्वक्ष्यमाणंज्ञात्वाऽमृतंमोक्षंप्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत्परंनिरतिशयंब्रह्म अनादीत्येतावतैवबहुव्रीहिणाअनादित्वेसिद्धेऽपिपुनर्मतुपःप्रयोगश्छांदसः यद्वा अनादीतिमत्परमिति चपदद्वयंममविष्णोःपरंनिर्विशेषंरूपंब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह नसत्तन्नचासदुच्यते विधिमुखेनप्रमाणस्यविषयःसच्छब्देनोच्यते निषेधस्यविषयस्त्वसच्छ

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते॥ १२॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति॥ १३॥

ब्देनोच्यते इदंतुतदुभयविलक्षणंअविषयत्वादित्यर्थः ॥१२॥ नन्वेवंब्रह्मणःसदसद्विलक्षणत्वेसतिसर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुद्धेतेत्याशंक्येपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धयाऽचिंत्यशक्त्यासर्वात्मतांतस्यदर्शयन्नाह सर्वतइतिपंचभिः सर्वतःपाणयःपादाश्चयस्यतत् सर्वत्राक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत् सर्वतःश्रुतिमत्श्रवणेंद्रियैर्युक्तंसल्लोकेसर्वमावृत्त्यव्याप्यतिष्ठति सर्वतःप्राणिवृत्तिभिःपाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेनतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच सर्वेंद्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनांइंद्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारासुवृत्तिषुतत्तदाकारेणभासतइतितथासर्वाणींद्रियाणिगुणांश्चतत्तद्विषयानाभासयतीतिवा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितंच तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यादि असक्तंसंगशून्यम् तथाऽपिसर्वंबिभर्त्तीतिसर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेवनिर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितम् गुणानांसत्त्वादीनांभोक्तृचपालकम् ॥ १४ ॥ किंच बहिरिति भूतानांचराचराणांस्वकार्याणांबहिश्चांतश्चतदेवसुवर्णमिवकटककुंडलादीनाम् अचरंस्थावरंचरंजंगमंयद्भूतजातंतदेवकारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वाद्रूपा

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम्॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥ १४ ॥ बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत्॥ १५ ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम्॥ भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच॥ १६ ॥

दिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदंतदितिस्पष्टंज्ञानार्हंनभवति अतएवअविदुषांयोजनलक्षांतरितमिवदूरस्थंचसविकारायाःप्रकृतेःपरत्वात् विदुषांपुनःप्रत्यगात्मत्वादंतिकेचतन्नित्यंसन्निहितम् तथाचमंत्रः यदेजतितन्नैजतितद्दूरेतदंतिकेतदंतरस्यसर्वस्यतदुसर्वस्यास्यबाह्यतइति एजतिचलतिनैजतिनचलतितत् उअंतिकेइतिच्छेदः ॥ १५ ॥ किंच अविभक्तमिति भूतेषुस्थावरजंगमात्मकेषुअविभक्तंकारणात्मनाअभिन्नंकार्यात्मनाविभक्तंचभिन्नमिवावस्थितंचतत्पूर्वोक्तंचज्ञेयम् भूतानांभर्तृचपोषकंस्थितिकाले प्रलयकालेचग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् सृष्टिकालेचप्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवनशीलम् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषांचंद्रादित्यादीनामपितज्ज्योतिःप्रकाशकम् ततोयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांति कुतोऽयमग्निस्तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतेः अतएवतमसोऽज्ञानात्परंतेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिश्रुतिभिः ज्ञानंचतदेवबुद्धिवृत्तावभिव्यक्तंतदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयंच ज्ञानेनगम्यंच अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेनपूर्वोक्तेनज्ञानसाधनेन

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यविष्ठितम्॥ १७॥ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानं ज्ञेयंचोक्तंसमासतः॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते॥ १८॥

प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यंविशिनष्टि सर्वस्यप्राणिमात्रस्यहृदिविष्ठितंविशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियंतृतयास्थितम् धिष्ठितमितिपाठेऽधिष्ठायस्थितमित्यर्थः॥ १७॥ उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानंच अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतम् ज्ञेयंचअनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिविष्ठितमित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तंसर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तम् एतच्चपूर्वाध्यायोक्तलक्षणोमद्भक्तोविज्ञायमद्भावायब्रह्मत्वायउपपद्यतेयोग्योभवति॥ १८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवंतत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपंचितं इदानींतुयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वंप्रतिज्ञातमेवप्रकृतिपुरुषयोःसंसारहेतुत्वकथनेनप्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिः तत्रप्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वेतयोरपिप्रकृत्यंतरेणभाव्यमित्यनवस्थापत्तिःस्यात् अतस्तावुभावनादीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्प्रकृतिरनादिःपुरुषोऽपितदंशत्वादनादिरेव अत्रचपरमेश्वरस्यतच्छक्तीनांचानादित्वम् नित्यत्वंचश्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरपिप्रबंधेनोपपादितमिति नास्माभिःप्रतन्यते विकारांश्चदेहेंद्रियादीन् गुणांश्चगुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेःसंभवान्संभूतान्विद्धि ॥ १९ ॥ विका

प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान्॥ १९॥ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुः प्रकृतिरुच्यते॥ पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते॥ २०॥

राणांप्रकृतिसंभवत्वंदर्शयन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदर्शयति कार्यकारणेति कार्यंशरीरम् कारणानिसुखदुःखसाधनानींद्रियाणितेषांकर्तृत्वेतदाकारपरिणामेप्रकृतिर्हेतुरुच्यतेकपिलादिभिःपुरुषोजीवस्तत्कृतसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते अयंभावः यद्यप्यचेतनायाःप्रकृतेःस्वतःकर्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणोभोक्तृत्वंनसंभवति तथाऽपिकर्तृत्वंनामक्रियानिर्वर्त्तकत्वम् नन्वचेतनस्यापिचेतनादृष्टवशात्संभवति यथावङ्केरूर्ध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गमनम् वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतःपुरुषसन्निधानात्प्रकृतेःकर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वंचसुखदुःखसंवेदनम् तच्चेतनधर्मएवेतिप्रकृतिसन्निधानात्पुरुषस्यभोक्तृत्वमुच्यतइति ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथाऽप्यविकारिणोजन्मरहितस्यचभोक्तृत्वंकथमित्यतआह पुरुषइति हियस्मात्प्रकृतिस्थःतत्कार्यदेहेतादात्म्येनस्थितःपुरुषः अतस्तज्जनितान्सुखादीन्भुंक्ते अस्यचपुरुषस्यसतीषुदेवादियोनिषुअसतीषुतिर्यगादियोनिषुयानिजन्मानितेषुगुणसंगःशुभाशुभकर्मकारिभिरिंद्रियैःसंगःकारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तदनेनप्रकारेणप्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्यसंसारोनतुस्वरूपतइत्याशयेनतस्यस्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्प्रकृतिकार्येदेहेचवर्त्तमानोऽपिपुरुषःपरःभिन्नएव नतद्गुणैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवःयस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूतएवसमीपेस्थित्वाद्रष्टासाक्षीत्यर्थः तथाऽनुमंता अनुमोदितेवसन्निधि

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥ उपद्रष्टाऽनुमंताच भर्त्ताभोक्तामहेश्वरः॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः॥२२॥यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपिनसभूयोभिजायते॥ २३॥

मात्रेणानुग्राहकः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथाऐश्वरेणरूपेणभर्त्ताविधारकइतिचोक्तः भोक्तापालकइतिच महांश्चासावीश्वरश्च सब्रह्मादीनामधिपतिरितिच परमात्माअंतर्यामीतिचोक्तःश्रुत्या तथाचश्रुतिः एषभूताधिपतिरेषलोकेश्वरएषलोकपालइत्यादि ॥ २२ ॥ एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषंयोवेत्ति प्रकृतिंचगुणैःसुखदुःखादिपरिणामैःसहितांयोवेत्तिसपुरुषःसर्वथाविधिमतिलंघ्यवर्त्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यतएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्याम् ध्यानेनआत्माकारप्रत्ययावृत्त्याआत्मनिदेहे आत्मनामनसाएनमात्मानंकेचित्पश्यंति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरेचकर्मयोगेनपश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांयथायोग्यंक्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणविकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणांनिस्तारोपायमाह अन्यइति अन्येतुसांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूत

ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे॥ २४॥ अन्येत्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते॥तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः॥२५॥यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम्॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ॥ २६॥

मुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्तुमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यः उपदेशेनश्रुत्वाउपासते ध्यायंति तेचश्रद्धयाउपदेशश्रवणपरायणाःसंतोमृत्युंसंसारंशनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥ तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपंचितत्वात् ध्यानस्यचयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सांख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादियावत्समाप्ति यावत्किंचित्वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते तत्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात् अविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तयेविविक्तात्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषुभूतेषुनिर्विशेषंसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवं तिष्ठंतंपरमात्मानंयःपश्यति अतएवतेषुविनश्यत्स्वपिअविनश्यंतंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यतिनान्यः ॥ २७ ॥ कुतइत्यतआह सममिति सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितंपरमात्मानंपश्यन् हियस्मात् आत्मनास्वेनैवात्मानंनहिनस्ति अविद्ययासच्चिदानंदरूपमात्मानंतिरस्कृत्यन

समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥ २७॥ समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम्॥ नहिनस्त्यात्मानात्मनंततोयातिपरांगतिम्॥२८॥प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्त्तारंसपश्यति॥ २९॥

विनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंनपश्यतिसहिदेहात्मदर्शीदेहेनसहात्मानंहिनस्ति तथाचश्रुतिः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति ॥ २८॥ ननुशुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथमात्मनःसमत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैवदेहेंद्रियाकारेणपरिणतयासर्वशःसर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यतितथाऽत्मानंचाकर्त्तारं देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वंनस्वतःइत्येवंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यतिनान्यइत्यर्थः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदानीतुभूतानांप्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभूतानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्त्वम् एकस्थंएकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायांप्रकृतौस्थितंप्रलयेअनुपश्यति आलोचयति ततएवचतस्याएवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन्परिपूर्णंब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिश्चवैषम्यंदुष्परिहरमितिकुतःसमदर्शनंतत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत्तदेवहिव्येति

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३० ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ॥ ३१ ॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथाऽत्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ॥ ३३ ॥

विनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तुतस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतुपरमात्माअनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययःअविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ॥ ३१ ॥ तत्रदृष्टांतमाह यथेति यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशंसौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेअधमेवादेहेअवस्थितोऽप्यात्मानोपलिप्यते देहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ असंगत्वाल्लेपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्चप्रकाश्यधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदंविविक्तज्ञानलक्षणेनचक्षुषायेविदुःतथाचेयमुक्ताभूतानांप्रकृति स्तस्याःसकाशान्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंचयेविदुःतेपरंपदंयांति ॥ ३४ ॥ विविक्तौयेनतत्त्वेनमिश्रौप्रकृतिपूरुषौ तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनमीश्वरम् इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥पुंप्रकृत्योःस्वतंत्रत्वंवारयन्गुणसंगतः प्राहसंसारवैचित्र्यंविस्तरेणचतुर्दशे॥१॥ यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभेत्युक्तम् सचक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिवनस्वातंत्र्येण

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम्॥ ॥ इतिश्रीमद्भगव० प्रकृतिपुरुष निर्देशयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥७॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञा नानांज्ञानमुत्तमम्॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः॥ १ ॥ इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः॥ सर्गेऽपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच॥ २॥ किंत्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकंकारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तंसत्वा दिगुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रपंचयिष्यन्एवंभूतंवक्ष्यमाणमर्थंस्तुवन्श्रीभगवानुवाच परंभूयइतिद्वाभ्याम् परंपरमार्थनिष्ठंज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपदेशंभू योऽपितुभ्यंप्रकर्षेणवक्ष्यामि कथंभूतम् ज्ञानानांतपःकर्मादिविषयाणांमध्येउत्तमम् मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यत्ज्ञात्वाप्राप्यमुनयोमननशीलाः स कृत्यंशाद्भूतावद्धपरांसिद्धिंगताःप्राप्ताः ॥ १ ॥ किंच इदमिति इदंवक्ष्यमाणज्ञानमुपाश्रित्यइदंज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यंमद्रूपत्वंप्राप्ताःसंतः लस्यमनुयमःनिपद्यमानेष्वपिनोत्पद्यंते तथाप्रलयेनव्यथंति प्रलयेदुःखानिनानुभवंति पुनर्नावर्त्तंतइत्यर्थः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदानीतुभूतानां

क्रम् एकस्थंएक तारमभिमुखीकृत्यपरमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःसर्वभूतोत्पत्तिप्रतिहेतुत्वम् नतुस्वतंत्रयोरितीमंविवक्षितमर्थंकथयति ममेति दे
ऽनुग्रहाति ——नवच्छिन्नत्वान्महत्बृंहणत्वाच्चस्वकार्याणांवृद्धिहेतुत्वात्ब्रह्मप्रकृतिरित्यर्थः तन्महत्ब्रह्मममपरमेश्वरस्ययोनिःगर्भाधानस्थानंत
स्मिन्नहंगर्भंजगद्विस्तारहेतुंचिदाभासंदधामिनिक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसंतमविद्याकामकर्मानुशयवंतंक्षेत्रज्ञंसृष्टिसमयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजया
मीत्यर्थः ततोगर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्भवति ॥ ३ ॥ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमदधिष्ठिताभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यामयंभूतोत्पत्ति

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम्॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत॥३॥ सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्त्तयःसंभवंतियाः॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥४॥ सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः॥ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम्॥५॥

प्रकारःअपितुसर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासुयोनिषुमनुष्यादियोनिषुयामूर्त्तयःस्थावरजंगमात्मिकाउत्पद्यंते तासांमूर्तीनांमहद्ब्रह्मप्रकृतिःयोनि
र्मातृस्थानीया अहंचबीजप्रदःगर्भाधानादिकर्त्तापिता ॥ ४ ॥ तदेवंपरमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्यइदानींप्रकृतिसंयो
गेनपुरुषस्यसंसारंप्रपंचयति सत्वमित्यादिचतुर्दशभिः सत्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाःप्रकृतिसंभवाःप्रकृतितःसंभवउद्भवोयेषांतेतथोक्ताःगुणसाम्यंप्रक्र
तिःतस्याःसकाशात्पृथक्केनाभिव्यक्ताःसंतःप्रकृतिकार्यैर्देहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोऽव्ययंनिर्विकारमेवसंतंनिबध्नंति स्वकार्यैःसुखदुःख
मोहादिभिःसंयोजयंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रसत्वस्यलक्षणंबंधप्रकारंचाह तत्रेति तत्रतेषांगुणानांमध्येसत्वंनिर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकवत्भास्वरम् अनामयंचनिरुपद्रवंशांतमित्यर्थः अ
तःशांतत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसंगस्तेनबध्नाति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयःसंगस्तेनबध्नाति हेअनघनिष्पापअहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मांस्त
दभिमानिनिक्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः॥६॥रजसोलक्षणंबंधकत्वंचाह रजोरागेति रजःसंज्ञकंगुणंरागात्मकमनुरंजनरूपंविद्धि अतएवतृष्णासंगसमु

तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्॥ सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ॥६॥रजोरागात्मकंविद्धितृष्णा
संगसमुद्भवम्॥ तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम्॥ ७॥ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम्॥ प्रमादा
लस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत॥ ८॥

द्भवम् तृष्णाअप्राप्तेऽर्थेऽभिलाषःसंगःप्राप्तेऽर्थेप्रीतिः विशेषेणासक्तिःतयोस्तृष्णासंगयोःसमुद्भवोयस्मात्तद्रजः देहिनंदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनासक्त्या
नितरांबध्नाति तृष्णासंगाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥ तमसोलक्षणंबंधकत्वंचाह तमस्त्विति तमस्तुअज्ञानाज्जातम् आवरणशक्तिप्रधानात्म
कत्वंशाद्भूतंविद्धीत्यर्थः अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिजनकम् अतएवप्रमादेनालस्येननिद्रयाचतत्तमोदेहिनंनिबध्नाति तत्रप्रमादोऽनवधानम् आ
लस्यमनुद्यमःनिद्राचित्तस्यावसादोलयः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्वादीनामेवंस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति सत्वंसुखेसंजयतिसंश्लेषयति सुखदुःखशोकादिकारणेसत्यपिसुखाभिमुखमेवदेहिनंकरोतीत्यर्थः एवंसुखादिकारणेसत्यपिरजःकर्मण्येवसंयोजयति तमस्तुमहत्संगेनोत्पद्यमानमपिज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेसंजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेयोजयति उतअपिआलस्यादावपिसंयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्रहेतुमाह रजइति रजस्तमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयतिरस्क

सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत॥ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत॥ ९॥ रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवति भारत॥रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा॥ १०॥ सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत॥ ११॥

त्यसत्वंभवति अदृष्टवशादुद्भवति ततःस्वकार्येसुखेज्ञानादौसंयोजयतीत्यर्थः एवंरजोऽपिसत्वंतमश्चगुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततःस्वकार्येतृष्णाकर्मादौसंयोजयति एवंतमोऽपिसत्वंरजश्चाभिभूयोद्भवति ततश्चस्वकार्येप्रमादालस्यादौसंयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानींसत्वादीनांवृद्धानांलिगान्याहत्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्आत्मनोभोगायतनेदेहेसर्वेष्वपिद्वारेषुश्रोत्रादिषुयदाशब्दादिज्ञानात्मकःप्रकाशउत्पद्यतेतदाअनेनप्रकाशलिंगेन सत्वंविवृद्धंविद्यात्जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच लोभइति लोभःधनागमेबहुधाजायमानेऽपिपुनःपुनर्वर्धमानोऽभिलाषःप्रवृत्तिःनित्यंकुर्वद्रूपता कर्मणामारंभःगृहादिषुकर्मोद्यमः इदंकृत्वाइदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमःअशमः स्पृहाउच्चावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुष्वितस्ततोजिघृक्षा रजसिप्रवृद्धेसतिएतानिलिंगानिजायंते एतैर्लिंगैरजोगुणस्यवृद्धिविद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच अप्रकाशइति अप्रकाशोविवेकभ्रंशःअप्रवृत्तिरनुद्यमःप्रमादःकर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम्

लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ॥ १२॥अप्रकाशोप्रवृत्तिश्चप्रमादो मोहएवच॥तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन॥ १३॥यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत्॥ तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते॥ १४॥रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते ॥ तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते॥ १५॥

मोहोमिथ्याऽभिनिवेशःतमसिप्रवृद्धेएतानिलिंगानिचिन्हानिजायंते एतैस्तमसोवृद्धिंजानीयात् ॥ १३ ॥ मरणसमयएवबुद्धानांसत्वादीनांफलविशेषमाह यदेतिद्वाभ्याम् सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोति तदाउत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदंत्युपासतइत्युत्तमविदःतेषांयेअमलाःप्रकाशमयालोकाःसुखोपभोगस्थानविशेषाःतान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंच रजसीति रजसिप्रवृद्धेसति मृत्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायतेतथातमसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतोमूढयोनिषुपश्वादिषुजायते ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदानींसत्वादीनांघानुरूपकर्मद्वारेणविचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मणइति सुकृतस्यसात्विककर्मणःसात्विकंसत्वप्रधानंनिर्मलंप्रकाशबहुलंसुखं फलमाहुः कपिलादयः रजसइति राजसस्यकर्मणइत्यर्थः कर्मफलकथनस्यप्रकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुः तमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थः तस्याज्ञानंमूढत्वंफलमाहुः सात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितमित्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानंसं जायते अतःसात्विकस्यकर्मणःप्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायतेतस्यचदुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्यकर्मणोदुःखंफलंभवति तमसस्तुप्र

कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् ॥ रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलम् ॥ १६ ॥ सत्वात्संजायतेज्ञानं रजसोलोभएवच ॥ प्रमादमोहौतमसोभवतोज्ञानमेवच ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छंतितामसाः ॥ १८ ॥

मादमोहाज्ञानानिभवंति ततस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञानप्रापकंफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानांफलमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाःसत्ववृत्तिप्रधानाऊर्ध्वंगच्छंति सत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यंतान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तुतृष्णाद्याकुलामध्येतिष्ठंति मनुष्यलोकेएवोत्पद्यंते जघन्योनिकृष्टस्तमोगुणःतस्यवृत्तंप्रमादमोहादितत्रस्थिताः अधोगच्छंति तमोवृत्ति तारतम्यात्तामिस्रादिषुनिरयेषूत्पद्यंते ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवंप्रकृतिगुणसंगकृतंसंसारंसप्रपंचमुक्त्वाइदानींतद्विवेकतोमोक्षंदर्शयति नान्यमिति यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुध्याद्याकारपरिणतेभ्योगुणेभ्योऽन्यंकर्त्तारंनानुपश्यति अपितु गुणाएवकर्माणिकुर्वंतीतिपश्यति गुणेभ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्ति सतुमद्भावंब्रह्मत्वंअधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९॥ ततश्चगुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्याकृतार्थोभवतीत्याह गुणानिति देहाकारःसमुद्भवःपरिणामोयेषांतेदेहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपिगुणानतीत्य

नान्यंगुणेभ्यःकर्त्तारंयदाद्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगच्छति ॥ १९॥ गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

अतिक्रम्यतत्कृतैर्जन्मादिभिर्मुक्तःसन्अमृतमश्नुते ब्रह्मानंदंप्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुतइत्येतच्छ्रुत्वागुणातीतस्यलक्षणमाचारंचगुणात्ययोपायंचसम्यग्बुभुत्सुरर्जुनउवाच कैर्लिंगैरिति हेप्रभोकैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतोदेहीभवतीतिलक्षणप्रश्नःकःआचारोयस्येतिकिमाचारःकथंवर्त्ततइत्यर्थः कथंचकेनोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यवर्त्तते तत्कथयेति ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्यादिनाद्वितीयाध्यायेपृष्टमपिदत्तोत्तरमपिपुनर्विशेषबुभुत्सयापृच्छतीतिज्ञात्वाप्रकारांतरेणतस्यलक्षणादिकंश्रीभगवानुवाच प्रकाशंचेत्यादिषड्भिः तत्रएकेनलक्षणमाह प्रकाशंचेति प्रकाशंचसर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्इतिपूर्वोक्तसत्वकार्यम् प्रवृत्तिचरजःकार्यम् मोहंचतमसःकार्यम् उपलक्षणमेतत् सत्वादीनांसर्वाण्यपिकार्याणियथायथंसंप्रवृत्तानिस्वतःप्राप्तानिसंतिदुःखबुद्ध्यायोनद्वेष्टि निवृत्तानिचसंतिसुखबुद्ध्यानकांक्षति गुणातीतःसउच्यतइतिचतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥ तदेवंस्वसंवेद्यंतस्यलक्षणमुक्त्वापरसंवेद्यंतस्यलक्षणंवक्तुंकिमाचारइति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह

श्रीभगवानुवाच॥ ॥प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव॥नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति॥२२॥उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते॥ गुणावर्त्तंतइत्येवंयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३॥ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ २४॥

उदासीनवदितित्रिभिः उदासीनवत् साक्षितयाआसीनःस्थितःसन्गुणैःगुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपान्नप्रचाल्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्त्तंते एतैर्ममसंबंधएवनास्तिइतिविवेकज्ञानेनयः तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षम् नेंगतेनचलति ॥२३॥ अपिच समेति समेसुखदुःखेयस्य यतःस्वस्थः स्वरूपएवस्थितःअतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुःखहेतुभूतेयस्य धीरोधीमान् तुल्यानिंदाचआत्मस्तुतिश्चयस्य ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपिच मानापमानयोरिति मानेअपमानेचतुल्यः मित्रपक्षेअरिपक्षेचतुल्यःसर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्य एवंभूताचारयु
क्तोगुणातीतउच्यते ॥ २५ ॥ कथंचैतान्गुणानतिवर्त्ततइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति चशब्दोऽवधारणार्थःमामेवपरमेश्वरंश्रीनारायणमव्यभि
चारेणएकांतभक्तियोगेनयःसेवते सएतान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते योग्योभवति ॥ २६॥ तत्रहेतुमाह ब्रह्मणो

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते॥ २५॥ मांचयोऽव्यभिचा
रेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६॥ ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य
च॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच॥ २७॥ ॥इतिश्रीम० गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्या
यः॥ १४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

हीति हियस्माद्ब्रह्मणोऽहंप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवाहम् यथाघनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथाऽव्ययस्यनित्यस्य अमृतस्यमोक्ष
स्यच नित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्य शुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्यअखंडितस्यसुखस्यचप्रतिष्ठाऽहम् परमानंदैक
रूपत्वात् अतोमत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमेवोक्तंब्रह्मभूयायकल्पतइति ॥ २७ ॥ कृष्णाधीनगुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम् सुखंतरति
तद्भक्तइत्यभाणिचतुर्दशे ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैराग्येणविनाज्ञानंनचभक्तिरतःस्फुटम् वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशेदिशत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्या दिनापरमेश्वरमेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तम् नचैकांतभक्तिर्ज्ञानंचाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्वकंज्ञानमुपदेष्टु कामःप्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन्श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमुत्तरःक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपुरुषो त्तमोमूलंयस्यतम् अधइतिततोऽर्वाचीनाःकार्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यंते तेतुशाखाइवशाखायस्यतम् विनश्वरत्वेनश्वःप्रभातपर्यंतमपि

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम्॥ छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित्॥१॥

स्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुःप्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंप्राहुःऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनइत्याद्याःश्रुतयःछंदांसिवेदाः यस्यपर्णानिधर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात्पर्णस्थानीयावेदाःयस्तमेवंभूतमश्वत्थं वेद सएववेदार्थवित् संसारस्यमूलमीश्वरःश्रीनारायणःब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाःसचसंसारवृक्षोविनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैः कर्मभिःसेव्यतामापादितश्चेत्येतावानिहवेदार्थःअतएवविद्वान्वेदविदितिस्तूयते ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच अधश्चेति हिरण्यगर्भादयःकार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः तेषुचयेदुष्कृतिनस्तेअधःपश्वादियोनिषुप्रसृताःविस्तारंगताःसुकृतिनःऊर्ध्वंदेवादियोनिषुप्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंचगुणैःसत्वादिवृत्तिभिःजलसेचनैरिवयथायथंप्रवृद्धाःवृद्धिप्राप्ताःकिंच विषयाःरूपादयःप्रवालाःपल्लवस्थानीयाःयासांताःप्रशाखास्थानीयाभिःइंद्रियवृत्तिभिःसंयुक्तत्वात् किंच अधश्चशब्दादूर्ध्वंचमूलानिअनुसंततानिविरूढानिमुख्यंमूलंईश्वरएकएव इमानित्ववांतरमूलानितत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबंधीनिकर्मानुबंधःअनंतरंभावीयेषांतानि ऊर्ध्वाधोलोकेषुयदुपभुक्तंतत्तद्भोगवासनादिभिर्हिकर्मक्षयेणमनुष्यलोकंप्राप्तानांतत्तदनुरूपेषुकर्मसुप्रवृत्तिर्भवति एतस्मिन्नेवहिकर्मा

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके॥ २ ॥ नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ॥ ३ ॥

धिकारोनान्येषुलोकेषु ततोमनुष्यलोकेइत्युक्तम् ॥ २ ॥ किंच नरूपमस्येति इहसंसारेस्थितैःप्राणिभिः अस्यसंसारवृक्षस्यतथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यते नचांतःअवसानम् अपर्यंतत्वात् नचादिःअनादित्वात्नचसंप्रतिष्ठास्थितिःकथंतिष्ठतीतिनचोपलभ्यते यस्मादेवंभूतत्वादयंसंसारवृक्षोदुरुच्छेद्यःअनर्थकरश्च तस्मादेनंदृढेनवैराग्येणच्छित्वातत्त्वज्ञानेयतेतेत्याह अश्वत्थमेनमितिसार्द्धेन एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यंतंबद्धमूलंसंतम् असंगःसंगराहित्यं अहंममतात्यागस्तेनदृढेनशस्त्रेण सम्यग्विचारवताछित्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तस्यमूलभूतंतत् पदंवस्तुवैष्णवंपदंपरिमार्गितव्यंअन्वेष्टव्यम् कीदृशम् यस्मिन्गताःयत्पदंप्राप्ताःसंतोभूयोननिवर्त्तंति नआवर्त्तंतइत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमाह यतःएषापुराणीचिरंतनीसंसारप्रवृत्तिःप्रसृता विस्तृता तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येशरणंव्रजामिइत्येवमेकांतभक्त्याऽन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥४ तत्प्राप्तौसाधनांतराणिदर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौमानमोहौअहंकारमिथ्याभिनिवेशौयेभ्यस्ते जितःपुत्रादिसंगरूपोदोषोयैःअध्यात्मेआत्मज्ञानेनि

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गताननिवर्त्तंतिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ५ ॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्गत्वाननिवर्त्तंतेतद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥

त्याःपरिनिष्ठिताःविशेषेणनिवृत्ताःकामायेभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वंद्वानितैर्विमुक्ताःअतएवामूढाःनिवृत्ताविद्याःसंतस्तदव्ययंपदंवैष्णवंगच्छंति ॥ ५ ॥ तदेवंगंतव्यंपदंविशिनष्टि नतदिति यत्पदंसूर्यादयोनप्रकाशयंति यत्प्राप्यननिवर्त्तंते योगिनःतद्धामस्वरूपं परमंमम सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेनजडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगोनिरस्तः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताःसंतोयदिननिवर्त्तंतेतर्हि सतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइत्यादिश्रुतेःसुषुप्तिप्रलयसमयेत्वत्प्राप्तिःसर्वेषामस्तीतिकोनामसंसारीस्यादित्याशंक्यसंसारिणंदर्शयति ममेतिपंचभिः ममैवांशोयोऽयमविद्ययाजीवभूतःसनातनःसर्वदासंसारित्वेनप्रसिद्धःअसौसुषुप्तिप्रलययोःप्रकृतौलीनतयास्थितानिमनःषष्ठंयेषांतानींद्रियाणिपुनर्जीवलोकेसंसारेभोगार्थमाकर्षति एतच्चकर्मेंद्रियाणांप्राणस्यचोपलक्षणार्थम् अयंभावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपिमदंशत्वात्सर्वस्यापिजीवमात्रस्यमयिलयादस्येवमत्प्राप्तिस्तथाप्यविद्ययावृतस्यसानुशयस्यसप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे तदुक्त

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः॥मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति॥ ७॥ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात्॥ ८॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

म् अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंतीत्यादिना अतश्चपुनःसंसारायनिर्गच्छन्नविद्वान्प्रकृतौस्थितानिस्वोपाधिभूतानींद्रियाण्याकर्षति विदुषांतुशुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ॥ ७॥ तान्याकृष्यकिंकरोतिइत्यत्राह शरीरमिति यदाशरीरांतरंकर्मवशादवाप्नोति यतश्चशरीरादुत्क्रामति ईश्वरोदेहादीनांस्वामी तदापूर्वस्माच्छरीरादेतानिगृहीत्वातच्छरीरांतरंसम्यग्याति शरीरेसत्येवेंद्रियग्रहणेदृष्टांतःआशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेःसकाशात् गंधान् गंधवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वायथावायुर्गच्छतितद्वत् ॥ ८ ॥ तान्येवेंद्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनिबाह्येंद्रियाणिमनश्चांतःकरणमधिष्ठायाश्रित्यशब्दान्विषयानयंजीवउपभुंक्ते ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदर्थमेतौलक्षितौतमाह उत्तमइति एताभ्यां क्षराक्षराभ्यांअन्योविलक्षणस्तूत्तमःपुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्मेतिचोदाहृतःउक्तःश्रुतिभिःआत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणःपरमत्वेनाक्षरात्चेतनात्भोक्तुः विलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति योलोकत्रयमिति यईश्वरः ईशनशीलःअव्ययश्चनिर्विकारएवसन्योलोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यबिभर्त्ति पालयति ॥ १७ ॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वंआत्मनोनामनिर्वचनेनदर्शयति य

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः॥ १७॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत॥१९॥

स्मादिति यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रांतोऽहम् नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्च नियंतृत्वात् अतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमःप्रथितः प्रख्यातोऽस्मि तथाचश्रुतिः सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशास्तीत्यादि ॥ १८ ॥ एवंभूतेश्वरस्यज्ञातुःफलमाह योमामिति एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितमतिः सन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति सःसर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजति ततःसर्ववित्सर्वज्ञोभवति ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति इतिअनेनप्रकारेणगुह्यतमंअतिरहस्यंसपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तम् नपुनर्विशतिश्लोकमध्यायमात्रम् हेअनघव्यसनशून्य अतएतन्मदुक्तंशास्त्रंबुध्वाबुद्धिमान्सम्यग्ज्ञानीस्यात् कृतकृत्यश्चस्याद्योऽपिकोऽपिहेभारत त्वंकृतकृत्योऽसीतिकिंवक्तव्यमितिभावः॥ २० ॥ संसारशाखिनंछित्वास्पष्टंपंचदशेप्रभुः पुरुषोत्तमयोगाख्येपरंपदमुपादिशत् ॥ १ ॥ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ आसुरीसंपदंत्यक्त्वादैवीमेवाश्रितानराः मुच्यंतइतिनिर्णेतुंतद्विवेकोऽथषोडशे ॥१॥ पूर्वाध्यायांतेएतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तमृतत्रकएतत्तत्त्वंबुध्यतेकोवानबुध्यतइत्यपेक्षायांतत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्चविवेकार्थंषोडशाध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेऽधिकारिजि

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ॥ एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत॥२०॥ ॥इतिश्रीम०पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ ७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥ दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम्॥ १॥

ज्ञासाभवति तदुक्तंभट्टैः भारोयोयेनवोढव्यःसप्रागातोलितोयदा तदाकस्तस्यवोढेतिशक्यंकर्त्तुंनिरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषणभूतांदैवींसंपदमाहश्रीभगवानुवाच अभयमितित्रिभिः अभयंभयाभावः चित्तस्यसंशुद्धिःसुप्रसन्नता ज्ञानयोगेआत्मज्ञानोपायेव्यवस्थितिःपरिनिष्ठा दानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितंसंविभागः दमोबाह्येंद्रियसंयमः यज्ञोयथाऽधिकारंदर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तपउत्तराध्यायेवक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच अहिंसेति अहिंसापरपीडावर्जनम् सत्यंयथार्थभाषणमअक्रोधःताडितस्यापिचित्तेक्षोभानुत्पत्तिः त्यागःऔदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिःपैशुनं परोक्षेपरदोषप्रकाशनंतद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषुदीनेषुदया अलोलुत्वमलोलुपत्वम् वर्णलोपआर्षः मार्दवंमृदुत्वमक्रूरता ह्रीःअकार्यप्रवृत्तौलोकलज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥ किंच तेजइति तेजःप्रागल्भ्यं क्षमापरिभवादिषूत्पद्यमानेषुक्रोधप्रतिबंधः धृतिःदुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्यस्थिरीकरणम् शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहोजिघांसाराहित्यम् अतिमानिताआत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभावोनातिमानितायेतान्य

अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम्॥ दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलम्॥ २॥ तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत॥ ३॥ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम्॥ ४॥

भयादीनिषड्विंशतिःदैवींसंपदमभिजातस्यभवंति देवयोग्यांसात्विकींसंपदमभिलक्ष्यतदाभिमुख्येनजातस्यभाविकल्याणस्यपुंसोभवंतीत्यर्थः॥३॥ आसुरींसंपदमाह दंभइति दंभोधर्मध्वजित्वम् दर्पोधनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः अभिमानोव्याख्यातः क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वम् अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणम् असुराणांराक्षसानांचयासंपत्तामासुरीमभिलक्ष्यजातस्यैतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतयोःसंपदोःकार्यंदर्शयन्नाह दैवीसंपदिति दैवीयासंपत्तयायुक्तोमयोक्तेतत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्यासंपदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थः एतत्श्रुत्वा किमहमत्राधिकारीनवेतिसंदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हेपांडव माशुचःशोकंमाकार्षीःयतस्त्वंदैवींसंपदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥ सर्वात्मना वर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितुमाह द्वाविति द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गौमेमद्वचनात्शृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तम् अ

दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोऽसिपांडव ॥ ५ ॥ द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः ॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥

तोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्यायोक्तप्रकृतिद्वैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ आसुरींविस्तरतोनिरूपयति प्रवृत्तिंचेत्यादिद्वादशभिः धर्मेप्रवृत्तिंअधर्मान्निवृत्तिंचआसुरस्वभावाजनानजानंति अतःशौचमाचारःसत्यंतेषुनास्ति ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुवेदोक्तयोःधर्माधर्मयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिचकथंनविदुःकुतोवाधर्माधर्मयोरनंगीकारेजगतःसुखदुःखादिव्यवस्थास्यात् कथंशौचाचारादिविषया मीश्वराज्ञांअतिवर्त्तेरन् ईश्वरानंगीकारेचकुतोजगदुत्पत्तिःस्यात्अतआह असत्यमिति नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिन्तादृशंजगदाहुःवेदादी नांप्रामाण्यंनमन्यंतइत्यर्थः तदुक्तम् त्रयोवेदस्यकर्त्तारोमुनिभंडनिशाचराइत्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थाहेतुर्यस्यतत् स्वाभा विकंजगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अतएवनास्तीश्वरःकर्ताव्यवस्थापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः तर्हिकुतोऽस्यजगतउत्पत्तिवदंतीत्यत्राह अपरस्परसं भूतम् अपरश्चपरश्चेत्यपरस्परंअपरस्परतःअन्योन्यतःस्त्रीपुरुषमिथुनात्संभूतंजगत् किमन्यत्कारणमस्यनास्त्यन्यत्किंचित् किंतुकामहैतुकम्

असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम्॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकम्॥ ८॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोहिताः॥ ९॥ काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेशुचिव्रताः॥ १०॥

स्त्रीपुरुषयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच एतामिति एतांलोकायतिकानांदृष्टिदर्शनमाश्रित्यनष्टात्मानोमलिनचित्ताः संतोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अतएवउग्रंहिंस्रंकर्मयेषांतेऽहितावैरिणोभूत्वाजगतःक्षयायप्रभवंतिउद्भवंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपिच काममि ति दुष्पूरंपूरयितुमशक्यंकाममाश्रित्यदंभादिभिर्युक्ताःसंतःक्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्त्तंते कथम् असद्ग्राहान्गृहीत्वाऽनेनमंत्रेणैतांदेवतामाराध्यमहा विधीन्साधयिष्यामइत्यादिदुराग्रहान् मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्त्तंते अशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणिव्रतानियेषांते ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच चिंतामिति प्रलयोमरणमेवांतोयस्यास्ताम् अपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंतामाश्रिताःनित्यंचिंतापरायणाइत्यर्थः कामोपभोगएवपरमोयेषांते एतावदितिकामोपभोगएवपरमःपुरुषार्थोनान्यदस्तीतिकृतनिश्चयाःअर्थसंचयानीहंतइत्युत्तरेणान्वयः तथाचबार्हस्पत्यंसूत्रम् कामएवैकःपुरुषार्थइतिचैतन्यविशिष्टःकामःपुरुषइति ॥ ११ ॥ अतएवच आशेति आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धाःइतस्ततआकृष्यमाणाःकामक्रो

चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः॥ कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः॥ ११॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः॥ ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्॥ १२॥ इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम्॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनम्॥ १३॥ असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहंभोगीसिद्धोऽहंबलवान्सुखी॥ १४॥

धौपरमायनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थमन्यायेनचौर्यादिनाऽर्थानांसंचयान्राशीनीहंते इच्छंति ॥ १२ ॥ तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथंमनसःप्रियम् शेषंस्पष्टम् एषांत्रयाणांश्लोकानांइत्यज्ञानविमोहिताःसंतोनरकेपतंतीतिचतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥ किंच असाविति सिद्धःकृतकृत्यःस्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच आढ्यइतिआढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनः यक्ष्येयागाद्यनुष्ठानेनापिदीक्षितांतरेभ्यःसकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि दास्यामिस्तावकेभ्यः मोदिष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनविमोहिताःमिथ्याभिनिवेशंप्रापिताः॥ १५॥एवंभूताः यत्प्रामुवंतितच्छृणु अनेकेति अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंचित्तमनेकचित्तंतेनविभ्रांताःविक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजालेनसमावृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषुप्रसक्ताः अभिनिविष्टाःसंतोऽशुचौकश्मलेनरकेपतंति ॥ १६ ॥ यक्ष्यइतिचयस्तेषांमनोरथउक्तः सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएव नतुसात्विकइत्यभिन

आढ्योऽभिजनवानस्मिकोऽन्योऽस्तिसदृशोमया॥ यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः॥ १५॥ अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः॥ प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ॥ १६॥ आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः॥ यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम्॥ १७॥

येनाह आत्मसंभाविताइतिद्वाभ्याम् आत्मनैवसंभाविताः पूज्यतांनीताः नतुसाधुभिःकैश्चित् अतएवस्तब्धाअनम्राः धनेनयोमानःमदश्चताभ्यामन्विताःसंतःतेनाममात्रेणयेयज्ञाःतेनामयज्ञाः यद्वादीक्षितःसोमयाजीत्येवमादिनाममात्रसिद्धयेयज्ञास्तैर्यजंते कथम् दंभेननतुश्रद्धया अविधिपूर्वकंचयथाभवतितथा ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादिसंश्रिताःसंतः आत्मपरदेहेषुस्वदेहेषुपरदेहेषुचचिदंशेनस्थितंमांप्रद्विषंतोयजंते दंभयज्ञेषु श्रद्धायाअभावात् आत्मनोवृथैवपीडाभवति तथापश्वादीनामपिअविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतइतिप्रद्विषंतइत्युक्तम् अभ्यसूयकाःसन्मार्गवर्त्तिनांगुणेषुदोषारोपकाः॥१८॥ तेषांकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्याम् तानहंमांद्विषतःक्रूरान्संसारेषुजन्म मृत्युमार्गेषु तत्रापिआसुरीष्वेवअतिक्रूरासुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतंक्षिपामि तेषांपापकर्मणांतादृशंफलंददामीत्यर्थः ॥१९॥ किंच आसु

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः॥ १८॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु॥ १९॥ आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम्॥ २०॥ त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत्॥ २१॥

रीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषाम् मत्प्राप्त्युपायंसन्मार्गमप्यप्राप्यततोऽप्यधमाम् कृमिकीटादियोनिगतिंचयांतीत्युक्तम् शेषं स्पष्टम्॥ २०॥ उक्तानामासुरदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयंसर्वथावर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामःक्रोधःलोभइदंत्रिविधंनरकस्यद्वारम् अतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकंतस्मादेतत्त्रयंसर्वात्मनात्यजेत्॥ २१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यागेचविशिष्टफलमाह एतैरिति तमसोनरकस्यद्वारभूतैरेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्मुक्तोनरःआत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकर्माचरतिततश्चमोक्षंप्राप्नोति ॥ २२ ॥ कामादित्यागश्चस्वधर्माचरणंविनानभवतीत्याह यइति शास्त्रविधिवेदविहितंधर्ममुत्सृज्ययःकामकारतोयथेच्छंवर्त्ततेससिद्धितत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति नचसुखंनचउपशमंनचपरांगतिंमुक्तिंप्राप्नोति ॥ २३ ॥ फलितमाह तस्मादिति इदंकार्यमिदमकार्यमित्यस्यांव्यवस्थायांतवशास्त्रं

एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम्॥ २२॥ यःशास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्ततेकामकारतः॥ नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिम्॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगव० दैवासुरसंपत्तिविभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणम् अतःशास्त्रविधानोक्तंकर्मज्ञात्वाइहकर्माधिकारेवर्त्तमानोयथाऽधिकारंकर्मकर्त्तुमर्हसि तन्मूलत्वात्सत्वशुद्धिसम्यक्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः ॥२४॥ देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेनषोडशे तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्विकस्येतिदर्शितम्॥१॥इतिसु० षोडशोऽध्यायः॥१६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्यातुसात्विकी इतिसप्तदशेगौणश्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते॥१॥पूर्वाध्यायांतेयःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्ततेकामकारतः नससिद्धि मवाप्नोतीत्यनेनशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यकामकारेणवर्त्तमानस्यज्ञानेअधिकारोनास्तीत्युक्तंतत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविनाश्रद्धयावर्त्तमाना नांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेतिबुभुत्सयाअर्जुनउवाच यइति अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतइत्यनेनशास्त्रार्थंबुध्वातमुल्लंघ्यवर्त्तमानाःनगृह्यंतेतेषांश्र द्धयायजनानुपपत्तेःआस्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धा नचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेऽर्थेसंभवति तानेवाधिकृत्य त्रिविधाभवतिश्रद्धा यजंतेसात्विकादे वानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्चअतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुक्लेशबुद्ध्याआलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्ध

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयाऽन्विताः॥ तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमाहोरजस्तमः॥ १ ॥

याकचिद्देवताराधनादौप्रवर्त्तमानागृह्यंते अतोऽयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वाअनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्वि ताःसंतोयजंते तेषांतुकानिष्ठाकास्थितिः कआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्वम् आहोकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशीदेवपूजादिप्र वृत्तिः किंसत्वंसंश्रितारजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायाःसात्विकत्वात्क्लेशबुद्ध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्त्रेधासं देहः यदिसत्वमाश्रितास्तर्हितेषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्नतात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतःप्रवर्त्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्विकीएकविधैवश्रद्धा लोकाचारमात्रेणतु प्रवर्त्तमानानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्विकीराजसीतामसीचेतित्रिविधाभवति तत्रहेतुः स्वभावजा स्वभावः पूर्वकर्मसंस्कारः तस्माज्जातास्वभाव जा स्वभावमन्यथाकर्त्तुंसमर्थंहिशास्त्रोक्तंविवेकज्ञानंतत्तुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीतिश्रद्धात्रिविधाभवति तामिमांत्रिविधांश्रद्धांशृ णु तदुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना ॥ २ ॥ ननुचश्रद्धासात्विक्येवसत्वकार्यत्वेनैवत्वयैवभगवताउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात् यथो क्तम् शमोदमस्तितिक्षेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयानिर्हृतिर्धृतिः इत्येताःसत्वस्यवृत्तयइति अतःकथंतस्यास्त्रैविध्यमुच्य ते सत्यम् तथाऽपिरजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेनरजस्तमोमिश्रत्वेनसत्वस्यत्रैविध्यात् श्रद्धायाअपित्रैविध्यंघटतइत्याह सत्वानुरूपेति सत्वानुरूपा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥ सत्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ ३ ॥

सत्वतारतम्यानुसारिणीसर्वस्यविवेकिनोऽविवेकिनोवालोकस्यश्रद्धाभवति तस्मादयंपुरुषःलौकिकःश्रद्धामयःश्रद्धाविकारःत्रिविधयाश्रद्धयावि क्रीयतइत्यर्थः तदेवाह योयच्छ्रद्धःयादृशीश्रद्धायस्यसएवसःतादृश्याश्रद्धयायुक्तएवसःयःपूर्वंसत्वोत्कर्षेणसात्विकश्रद्धयायुक्तःपुरुषःसपुनस्तादृ शसत्वसंस्कारेणसात्विकश्रद्धयायुक्तएवभवति यस्तुरजसउत्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति यस्तुतमसउत्कर्षेणतामसश्रद्धयायुक्तः सपुनस्तादृशएवभवति इतिलोकाचारमात्रेणप्रवर्त्तमानेष्वेवंसात्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानांतुस्वभावविजये नसात्विक्येकैवश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सात्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयति यजंतइति सात्विकाजनाःसत्वप्रकृतीन्देवानेवयजंतेपूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चयजंते एतेभ्योन्येतुविलक्षणास्तामसाजनास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंते सत्वादिप्रकृतीनांतत्तदेवतानांतुपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः॥४॥राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्याम् शास्त्रविधिमजानंतोऽपिकेचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणसात्विकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसाभवंति अधमास्तुतामसाभवंति येपुनरत्यंतमंदभाग्याःगतानुगत्यापाखंडसंगेनतदाचारानुवर्त्तिनःसंतःअशा

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः॥ दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः॥ ५॥ कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः॥ मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥ ६ ॥

स्त्रविहितंघोरंभूतभयंकरंतपस्तप्यंते कुर्वंति तत्रहेतवः दंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताःतथाकामोऽभिलाषःरागःआसक्तिःबलमाग्रहःएतैरन्विताःसंतःतानासुरनिश्चयान्विद्धिइत्युत्तरेणान्वयः ॥५॥ किंच कर्षयंतइति शरीरस्थंप्रारंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिः कृशंकुर्वंतोऽचेतसोऽविवेकिनःमांचअंतर्यामितयाअंतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितंमदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतःसंतएवतपश्चरंतियेतानासुरनिश्चयानासुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः सर्वस्यापिजनस्ययआहारःअन्नादिःसतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति तथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधानिभवंति तेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयास त्वद्धौयत्नःकर्त्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते ॥ ७ ॥ तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरितित्रिभिः आयुर्जीवितम् सत्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यमसुखंचित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्धनाःविवृद्धिकराः तेचरस्याःरसवंतःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताःस्थिराःदेहेरसांशेनचिरकालावस्थायि

आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः॥ यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु॥ ७॥ आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः॥ रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ॥८॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

नः हृद्याः दृष्टमात्राएवहृदयंगमाः एवंभूताआहाराभक्ष्यभोज्यादयः सात्विकप्रियाः ॥ ८॥ तथा कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषुसप्तस्वपिसंबध्यते अतिकटुःनिंबादिःअत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्चप्रसिद्धः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षःकंगुकोद्रवादिः अतिविदाहीसर्षपादिः अतिकट्वादयआहाराराजसस्येष्टाःप्रियाःदुःखंतात्कालिकम् हृदयसंतापादिःशोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यंआमयोरोगःएतानिप्रददति प्रयच्छंति ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथायातयाममिति यातोयामःप्रहरोयस्यपक्वस्योदनादेस्तद्यातयामंशैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः गतरसंनिष्पीडितसारम् पूतिदुर्गंधम् पर्युषितंदिनांतरप
क्वम् उच्छिष्टंअन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यंअभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंभोज्यंतामसस्यप्रियम ॥ १० ॥ यज्ञोऽपित्रिविधः तत्रसात्विकंयज्ञमा
ह अफलाकांक्षिभिरितित्रिभिः फलाकांक्षारहितैःपुरुषैःविधिनादृष्टःआवश्यकतयाविहितोयोयज्ञइज्यतेअनुष्ठीयते ससात्विकोयज्ञःकथमिज्यते
यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेवकार्यंनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायएकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभि

यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् ॥ उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो
विधिदृष्टोयइज्यते ॥ यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्य
तेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरि
चक्षते ॥ १३ ॥

संधायउद्दिश्यतुयत्इज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थंचमहत्त्वख्यापनार्थंयज्ञंराजसंविद्धि ॥ १२ ॥ तामसंयज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनंशास्त्रोक्त
विधिशून्यम् असृष्टान्नंब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्मिंस्तम् मंत्रहीनंयथोक्तदक्षिणारहितंच श्रद्धाशून्यंयज्ञंतामसंपरिचक्षते कथयं
तिशिष्टाः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तपसःसात्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह देवद्विजेतित्रिभिः प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताःअन्येऽपितत्त्वविदःदेवब्राह्मणादि पूजनंशौचादिकंशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते॥ १४॥वाचिकंतपआहअनुद्वेगेति उद्वेगंभयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंच श्रोतुःप्रियंचहितंचपरि णामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंवेदाभ्यासश्चवाचानिर्वर्त्यंतपःवाङ्मयम्॥ १५॥ मानसंतपआह मनःप्रसादइति मनःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वम क्रूरता मौनंमुनेर्भावःमननमित्यर्थः आत्मनोविनिग्रहःविषयेभ्यःप्रत्याहारःभावसंशुद्धिःव्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः ॥ १६ ॥ तदे

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम्॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते॥ १४॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रिय हितंचयत्॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते॥ १५॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः॥ भाव संशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते॥ १६॥ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्त्विकं परिचक्षते॥ १७॥ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत्॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम्॥ १८॥

वंशरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंत्रिविधंतपोदर्शितम् त्रिविधस्यापितपसःसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेतित्रिभिः त्रिविधमपितपःश्रेष्ठयाश्रद्धया फलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैः एकायचित्तैर्नरैस्तप्तंतत्सात्विकम् ॥ १७॥ राजसंतपआह सत्कारेति सत्कारःसाधुकारःसाधुरयमितितापसइत्यादिवाक्पू जा मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिदैहिकीपूजाऽर्थलाभादिःएतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियतेअतएवचलमनियतंअध्रुवंचक्षणिकंयदेवंभूतंतपः तदिहरा जसंप्रोक्तम् ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तामसंतपआह मूढेति मूढग्राहेणाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियते परस्योत्सादनार्थंवाऽन्यस्यविनाशार्थंआभिचाररूपंतत्तामस मुदाहृतम् कथितम् ॥ १९ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञातमेवदानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयतेअनुपकारिणेप्रत्युपकारासम र्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ पात्रेचेति देशकालादिसाहचर्यात्सप्तमीप्रयुक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्र इति चतुर्थ्येवैषापात्रेरक्षकायेत्यर्थः सहिसर्वस्मादापद्गणाद्दातारंपातीति यदेवंभूतंदानंतत्सात्विकम् ॥ २० ॥ राजसंदानमाह यस्त्विति कालांतरेऽयं

मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः॥ परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम्॥ १९ ॥ दातव्यमितियद्दानंदी यतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः॥ दी यतेचपरिक्लिष्टंतद्राजसमुदाहृतम्॥ २१ ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामस मुदाहृतम्॥ २२॥

मांप्रत्युपकारंकरिष्यतीत्येवमर्थम् फलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयते परिक्लिष्टंचित्तक्लेशयुक्तंयथाभवत्येवंभूतंतद्दानंराजसमुदाहृतम् ॥ २१॥ तामसंदानमाह अदेशेति अदेशेअशुचिस्थानेअकालेअशौचसमये अपात्रेभ्योविटनटनर्त्तकादिभ्योयद्दानंदीयते देशकालपात्रसंपत्तावपिअस त्कृतंपादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातंतिरस्कारयुक्तम् एवंभूतंदानंतामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचैवंविचार्यमाणैसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसप्रायमेवेतिव्यर्थोयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथाविधस्यापिसात्विकत्वापादानप्रकारंदर्शयितुमाह ओंतत्सदित्येवंत्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशोनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैः तत्रतावदोमितिब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमितिब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषांपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनामपरमार्थसत्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिःसच्छब्दोब्रह्मणोनाम अयंत्रिविधोऽपिनामनिर्देशोविगुणमपिसगुणीकर्त्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनिर्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्चपूर्वंसृष्ट्यादौविहिताःविधात्रानिर्मि

ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा॥ २३॥तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः॥ प्रवर्त्ततेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम्॥ २४॥

ताःसगुणीकृतावा यद्वा यस्यायंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणादयःपवित्रतमाःसृष्टाःतस्मात्तस्यायंत्रिविधोनिर्देशोऽतिप्रशस्तइत्यर्थः॥२३॥ इदानींप्रत्येकमोंकारादीनांप्राशस्त्यंदर्शयिष्यन् ओंकारस्यतावदाह तस्मादिति यस्मादेवंब्रह्मणोनिर्देशः तस्मादोमित्युदाहृत्यउच्चार्यकृतावेदवादिनांयज्ञाद्याःशास्त्रोक्ताःक्रियाःसततंसर्वदाअंगवैकल्येऽपिप्रकर्षेणवर्त्तंते सगुणाभवंतीत्यर्थः॥ २४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंच द्वितीयंनामप्रस्तौति तदिति तदित्युदाहृत्येतिपूर्वस्यानुषंगः तदित्युदाहृत्यशुद्धचित्तैःमोक्षकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसंधिमकृत्वायदियज्ञाद्याः क्रियाःक्रियंते ततश्चित्तशोधनद्वारेणफलसंकल्पत्याजनेनमुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्द्देशःप्रशस्तइत्यर्थः ॥ २५ ॥ सच्छब्दस्यप्राशस्त्यमाह सद्भावइतिद्वाभ्याम् सद्भावेअस्तित्वेदेवदत्तस्यपुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावेच साधुत्वेदेवदत्तस्यपुत्रादिश्रैष्ठ्यमित्यस्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदंप्रयुज्यते प्रशस्तेमांगलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदंकर्मेतिसच्छब्दोयुज्यते प्रयुज्यते संगच्छतइतिवा ॥ २६ ॥ किंच यज्ञइति यज्ञादिषुयास्थितिः तात्पर्येणावस्थानंतदपिसदित्युच्यते यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्माअर्थःफलंयस्य तत्तदर्थंकर्मपूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमालिका

तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते ॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

दिक्रियातत्सिद्धयेयदन्यत्कर्मक्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयंतत्कर्मतदर्थीयंतच्चातिव्यवहितमपिसदित्येवाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रशस्तमेतन्नामत्रयंतस्मादेतत्सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थंकीर्त्तयेदितितात्पर्यार्थः अत्रचार्थवादानुपपत्त्याविधिःकल्प्यते विधेयंस्तूयतेवस्त्वितिन्यायात् अपरेतु प्रवर्त्तंतेविधानोक्ताःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्त्तमानोपदेशःसमिधोयजंतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइत्याहुःतत्तुसद्भावेसाधुभावेचेत्यादिषुप्राप्तार्थत्वात्नसंगच्छतइतिपूर्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदानींसर्वकर्मसुश्रद्धयैवप्रवृत्त्यर्थंअश्रद्धाकृतंसर्वंनिंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धयाहुतंहवनंदत्तंदानंतपंनिर्वर्त्तितंतपःयच्चान्यदपिकृतंकर्मतत्सर्वंअसदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्यलोकांतरेनफलति विगुणत्वान्नोइह नचास्मिन्लोकेफलति अयशस्करत्वात् ॥ २८ ॥ रजोस्तमोमयींत्यक्त्वाश्रद्धांसत्वमयींश्रितः तत्त्वज्ञानेऽधिकारीस्यादितिसप्तदशेस्थितम् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहम् स्पष्टमष्टादशेप्राहपरमार्थविनिर्णये ॥ १ ॥ अत्रचसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषुकर्मसंन्यासउपदिष्टःतथा

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह॥ २८ ॥ ॥इतिश्रीमद्भगवद्गीता० श्रद्धात्रयविभागयोगोनामसप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम्॥ त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन॥ १ ॥

त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवानित्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् नचपरस्परंविरुद्धंसर्वज्ञःपरमकारुणिकोभगवानुपदिशेत् अतःकर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति भोहृषीकेशसर्वेंद्रियनियामक हेकेशिनिषूदनकेशिनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षयितुमागच्छतोऽत्यंतंव्यात्तेमुखेवामबाहुंप्रवेश्यतत्क्षणमेवविवृद्धेनतेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिषूदितवान् अतएवेहमहाबाहोइतिसंबोधनं संन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंपृथक्विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामोयजेतस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिकामोपबंधेनविहितानांकाम्यानांकर्मणांन्यासंपरित्यागंसंन्यासंकवयोविदुः सम्यक्फलैः सहसर्वकर्मणामपिन्यासंसंन्यासंपंडिताविदुः जानंतीत्यर्थः सर्वेषांकाम्यानांनित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलमात्रत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ननुस्वरूपतः कर्मत्यागम् ननुनित्यनैमित्तिकानांफलाश्रवणादविद्यमानस्यफलस्यकथंत्यागः स्यात् नहिवंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यतेयद्यपिस्वर्गकामः पशुकामइत्यादिवदहरहः संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिषुफलविशेषोनश्रूयतेतथाप्यपुरुषार्थे

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः॥

व्यापारेप्रेक्षावंतंप्रवर्त्तयितुमशक्नुवन्विधिर्विश्वजितायजेतेत्यादिष्विवसामान्यतःकिमपिफलमाक्षिपत्येवनचातीवगुरुमतःश्रद्धयास्वसिद्धिरेवविधेः प्रयोजनमितिमंतव्यम् पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेःदुष्परिहारत्वात् श्रूयतेच नित्यादिष्वपिफलम् सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतिकर्मणापितृलोकइतिधर्मेणपापमपनुदतीत्येवमादिषु तस्माद्युक्तमुक्तम् सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति ननुचफलत्यागेनपुनरपिनिष्फलेषुकर्मस्वप्रवृत्तिरेवस्यात्तन्नस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्वेषामपिकर्मणांसंयोगपृथक्त्वेनविविदिषार्थतयाविनियोगात् तथाचश्रुतिः तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाश केनेति अतःप्रतिपदोक्तंसर्वफलंबंधकत्वेनत्यक्त्वाविविदिषार्थंसर्वकर्मानुष्ठानंघटतएव विविदिषाचनित्यानित्यवस्तुविवेकेननिवृत्तदेहाभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणतातावत्पर्यंतंचसत्वशुद्ध्यर्थंज्ञानाविरुद्धंयथोचितमावश्यकंकर्मकुर्वतः तत्फलत्यागएवकर्मत्यागोनामनस्वरूपेण तथाचश्रुतिःकुर्व न्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइति ततःपरंतुसर्वकर्मनिवृत्तिःस्वतएवभवति तदुक्तंनैष्कर्म्यसिद्धौप्रत्यक्प्रवणताबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितःक्र

सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः॥ २ ॥

तार्थान्यस्तमायांतिप्रावृडंतेघनाइवेति उक्तंचभगवता यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतइतिवसिष्ठेनचो क्तम् नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ कर्मणोमूलभूतस्यसंकल्पस्यैवनाशतइति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा तदुक्तंभगवता ता वत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायतइति ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरइत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविदुषःफलत्यागमात्रमेवत्यागशब्दार्थोनकर्मत्यागइत्येतदेवमतांतरनिरासेनदृढीकर्तुमतभेदंदर्शयति त्याज्यमिति दोषवत्हिंसादोषबलेनबंधकमि
तिहेतोःसर्वमपिकर्मत्याज्यमित्येकेसांख्याःप्राहुःमनीषिणइत्यस्यायंभावःनहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधःपुरुषस्यअनर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयंप
शुमालभेतेत्यादिप्राकरणिकोविधिस्तुहिंसायाःक्रतूपकारकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् द्रव्यसाध्येषुसर्वेष्वपि
कर्मसुहिंसादेःसंभवात् सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तम् गुरुपाठादनुश्रूयतेइतिअनुश्रवोवेदः तद्बोधितःउपायःज्योतिष्टोमादिःसोऽपिदृष्टोपायवत्
तत्रअविशुद्धिर्हिंसातयावर्त्ततेक्षयोविनाशःअग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषुतारतम्यंचवर्त्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान्दुःखीकरोति दृष्टवदानुश्रविकः
सह्यविशुद्धःक्षयातिशययुक्तइति अपरेतुमीमांसकाःयज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः अयंभावःक्रत्वर्थाऽपिसतीहिंसापुरुषेणैवकर्त्तव्यासाचान्यो

**त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे॥ ३ ॥ निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागे
भरतसत्तम॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्तितः॥४॥**

देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव यथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविधत्ते तादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्यनत्वेवंनिषेधोनिषेध्यस्यतादर्थ्य
मपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाऽज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसंगात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यविशेषेणबाधान्नास्तिदोषव
त्त्वमतोनित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति ॥ ३ ॥ एवंमतभेदमुपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयमिति तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयंमेवचनात्शृणु
त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्थाइतिआह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽयंदुर्बोधःहियस्मादयंकर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्ताम
सादिभेदेनत्रिविधःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रैविध्यंनियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइत्यादिनावक्ष्यति प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञदानेतिद्वाभ्याम् मनीषिणांविवेकिनांपावनानिचित्तशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥ येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह एतानीति यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तम् एतान्येवकर्तव्यानिक थंसंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनतयाकर्त्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितंमेमतम् अतएवोत्तमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातं

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्माणिसंगं त्यक्त्वाफलानिच ॥ कर्त्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्त स्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्त्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्याग फलंलभेत् ॥ ८ ॥

त्यागस्यत्रैविध्यमिदानींदर्शयति नियतस्येतित्रिभिः काम्यस्यकर्मणोबंधकत्वात्संन्यासोयुक्तः नियतस्यतुनित्यस्यपुनः कर्मणःसंन्यासःत्यागो नोपपद्यते सत्वशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्यपरित्यागउपादेयेऽपित्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेवभवेत् सचमोहस्यतामसत्वात्तामसः परि कीर्त्तितः ॥ ७ ॥ राजसंत्यागमाह दुःखमिति अकर्त्रात्मबोधंविनाकेवलंदुःखमित्येवंज्ञात्वाशरीरायासभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत्तादृशस्यागो राजसःदुःखस्यराजसत्वात् अतस्तंराजसंत्यागंकृत्वाराजसः पुरुषस्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठालक्षणंनैवलभतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सात्विकंत्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येवंबुध्वानियतमवश्यकर्त्तव्यतयाविहितंकर्मसंगंफलंचत्यक्त्वाक्रियतइतियत्सतादृशस्त्यागःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीति सत्वसमाविष्टःसत्वेनसंव्याप्तःसात्विकत्यागीअकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्नानादिकंकर्मनद्वेष्टि कुशलेचसुखकरेकर्मणिनिदाघेमध्याह्नस्नानादौनानुषज्जतेप्रीतिंनकरोति तत्रहेतुः मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरिभवादिमहदपिदुः

कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः॥ ९॥ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते॥ त्यागीसत्वसमाविष्टोमेधावीछिन्नसंशयः॥ १०॥ नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते॥ ११॥

खंसह्यते स्वर्गादिसुखंचत्यज्यते तत्रक्रियेदतत्तात्कालिकंसुखंदुःखंचेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः अतएवछिन्नःसंशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकंसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागःतथासतिकर्मविक्षेपाभावेनज्ञाननिष्ठासुखंसंपत्स्यते तत्राह नेति देहभृतादेहात्माभिमानवतानिःशेषेणसर्वाणिकर्माणित्यक्तुंनहिशक्यंते तदुक्तम् नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तस्माद्यस्तुकर्माणिकुर्वन्नेवकर्मफलत्यागीसएवमुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनारकित्वम् इष्टंदेवत्वम् मिश्रंमनुष्यत्वम् एवंत्रिविधंपापस्यपुण्यस्यउभयमिश्रस्यचक
र्मणोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसंभवात् नतुसंन्यासिनांक्वचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफल
त्यागसाम्यात्प्रकृताः कर्मफलत्यागिनोऽपिगृह्यंते अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयोगीचेत्येवमादौफलत्यागिषुसंन्यासिशब्द
प्रयोगदर्शनात् तेषांसात्विकानांपापासंभवात् ईश्वरार्पणेनचपुण्यफलस्यत्यक्तत्वात्त्रिविधमपिकर्मफलंनभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननुकर्मकुर्वतःक
र्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतः कर्मफलेनलेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैतानीतिपंचभिः सर्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्त

अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलम्॥भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित्॥१२॥ पंचैतानिमहाबाहो कारणानिनिबोधमे॥ सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् ॥१३॥ अधिष्ठानंतथाकर्त्ताकरणंचपृथग्विध म्॥विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम्॥१४॥

येइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोध जानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमा
ह सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्माऽनेनेतिसांख्यम् कृतंकर्मतस्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतः तस्मिन्वेदांतसिद्धांतइत्यर्थः यद्वा संख्यायंतेगण्यं
तेतत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यम् कृतः अंतोनिर्णयोयस्मिन्निति कृतांतंसांख्यशास्त्रमेवतस्मिन्प्रोक्तानि अतःसम्यक्निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तानेवाह
अधिष्ठानमिति अधिष्ठानंशरीरम् कर्त्ताचिज्जडग्रंथिरहंकारःपृथग्विधमनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादि विविधाश्चकार्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चेष्टाः
प्राणापानादीनांव्यापाराः अत्रचएतेष्वेवपंचमंदैवंचकारकंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि सर्वप्रेरकोंऽतर्यामीवा ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति यथोक्तैः पंचभिःप्रारभ्यमाणंकर्मत्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तंशारीरंवाचिकंमानसंचत्रिविधं कर्मेतिप्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यद्यत्कर्मधर्म्यंवाऽधर्म्यंवाकरोतिनरः तस्यसर्वस्यकर्मणः एतेपंचहेतवः ॥ १५ ॥ ततःकिमतआह तत्रेति तत्रसर्वस्मिन्क र्मणिएतेपंचहेतवइत्येवंसतिकेवलंनिरुपाधिकमसंगमात्मानंतुयःकर्त्तारंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशत्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मतिरसौसम्यक्नप श्यति ॥ १६ ॥ कस्तर्हिसुमतिः यस्यकर्मलेपोनास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमितिकृतोऽहंकर्त्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रायोयस्यनास्ति

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः॥न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः॥१५॥तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेव लंतुयः॥पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः॥१६॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥हत्वाऽपिसइमाँ ल्लोकानहंतिननिबद्ध्यते॥ १७॥

यद्वा अहंकृतोऽहंकारस्ययः भावः कर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्ति शरीरादीनामेवकर्मकर्त्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यते इष्टानि ष्टबुद्ध्याकर्मसुनसज्जते अतएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शीइमाँल्लोकान्सर्वानपिप्राणिनोलोकदृष्ट्याहत्वाऽपिविविक्ततयास्वदृष्ट्यानहंति नचतत्फ लैर्निबध्यतेयंननप्राप्नोति किंपुनःसत्वशुद्धिद्वाराऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिःकर्मभिस्तस्यबंधशंकेत्यर्थः तदुक्तम् ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वा करोतियः लिप्यतेनसपापेनेति ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हत्वाऽपिनहंतिनिबध्यतइत्येतदेवोपपादयितुंकर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्यचकर्मफलादीनांचत्रिगुणात्मकत्वात्निर्गुणस्यात्मनःतत्संबंधोनास्तीत्य भिप्रायेणकर्मचोदनांकर्माश्रयंचाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदितिबोधःज्ञेयमिष्टसाधनंकर्म परिज्ञाताएवंभूतज्ञानाश्रयः एवंत्रिविधाकर्मचो दनाचोच्यतेप्रवर्त्त्यतेऽनयेतिचोदना ज्ञानादित्रितयंकर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेतिविधिरुच्यते तदुक्तंभट्टैः चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चैकार्थ वाचिनइति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणंत्रिगुणात्मकंज्ञानादित्रयमवलंब्यकर्मविधिः प्रवर्त्ततइति तदुक्तम् त्रैगुण्यविषयावेदाइति तथाचकरणंसाध कतमंकर्मकर्त्तुरीप्सिततमम् कर्त्ताक्रियानिर्वर्त्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्नितिकर्मसंग्रहःकरणादित्रिविधंकारकं क्रियाश्रयइत्यर्थः संप्रदानादिकारक त्रयंतुपरंपरयाक्रियानिर्वर्त्तकमेवकेवलंनतुसाक्षात्क्रियायाआश्रयः अतःकरणादित्रितयमेवक्रियाश्रयइत्युक्तम् ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह ज्ञान

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना॥ करणंकर्मकर्त्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः॥ १८॥

ज्ञानंकर्मचकर्त्ताचत्रिधैवगुणभेदतः॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि॥ १९॥

मिति गुणाःसम्यक्कार्यभेदेनसंख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्नितिगुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रंतस्मिन्ज्ञानंचकर्मचकर्त्ताचप्रत्येकंसत्वादिगुणभेदेनत्रिधैवो च्यते तान्यपिज्ञानादीनिवक्ष्यमाणानियथावत्शृणुत्रिधैवेत्येवकारेणगुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्याये तत्रसत्वंनिर्मलत्वादित्यादिगुणानांबंधकत्वप्रकारोनिरूपितः सप्तदशेऽध्यायेयजंतेसात्विकादेवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनरज स्तमःस्वभावंपरित्यज्यसात्विकाहारादिसेवयासात्विकस्वभावःसंपादनीयइत्युक्तम् इहतुक्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधोनास्तीतिदर्शयितुंसर्वे षांत्रिगुणात्मकत्वमुच्यतइतिविशेषोज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रज्ञानस्यसात्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्वितित्रिभिः सर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविभक्तेषुपरस्परंव्यावृत्तेषुअविभक्तमनुस्यूतंएकमव्ययंनिर्विकारंभावंपरमात्मतत्त्वंयेनज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि॥२०॥राजसंज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंइत्यस्यैवविवरणं सर्वेषुभूतेषुदेहेषुनानाभावान्वस्तुतएवानेकान्क्षेत्रज्ञान्पृथग्विधान्सुखीदुःखीत्यादिरूपेणविलक्षणान्येनज्ञानेनवेत्तितत्ज्ञानंराजसंविद्धि ॥ २१ ॥ तामसंज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्नवत्परिपूर्णवत्संसक्तमेतावानेवात्माईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकंनिरुपपत्ति

सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते॥अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्विकम्॥२०॥पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान्॥वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम्॥ २१ ॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकम्॥ अतत्त्वार्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतम्॥ २२ ॥ नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम्॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते॥ २३ ॥

कम् अतत्वार्थवत्परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्चयदेवंभूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ इदानींत्रिविधंकर्माह नियतमितित्रिभिः नियतंनित्यतयाविहितंसंगरहितमभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतःपुत्रादिप्रीत्यावाशत्रुद्वेषेणवायत्कृतंनभवति फलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुः तद्विलक्षणेननिष्कामेनकर्त्रायत्कृतंकर्मतत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजसंकर्माह यत्त्विति यत्तुकर्मकामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छतासाहंकारेणवामत्समःकोऽन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवंनिरूढाहंकारयुक्तेनचक्रियते यच्चपुनर्बहुलायासंअतिक्लेशयुक्तंतत्कर्मराजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ तामसंकर्माह अनुबंधमिति अनुबद्ध्यतइत्यनुबंधःपश्चाद्भाविशुभाशुभम् क्षयंवित्तव्ययंहिंसांपरपीडांचपौरुषंस्वसामर्थ्यंवाअनवेक्ष्यअपर्यालोच्यकेवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामससमुदाहृतम् ॥२५॥ कर्तारंत्रिविधमाह मुक्तसंगइ

यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः॥क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतम्॥ २४॥ अनुबंधंक्षयंहिंसामनवेक्ष्यचपौरुषम्॥मोहादारभ्यतेकर्मतत्तामससमुदाहृतम्॥२५॥ मुक्तसंगोनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः॥सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्त्तासात्विकउच्यते॥२६॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः॥हर्षशोकान्वितःकर्तारा जसःपरिकीर्तितः॥ २७॥

तित्रिभिः मुक्तसंगःत्यक्ताभिनिवेशःअनहंवादीगर्वोक्तिरहितःधृतिःधैर्यमुत्साहःउद्यमःताभ्यांसमन्वितःयुक्तःआरब्धस्यकर्मणःसिद्धावसिद्धौचनिर्विकारोहर्षविषादशून्यःएवंभूतःकर्त्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ राजसंकर्तारमाह रागीति रागीपुत्रादिप्रीतिमान्कर्मफलप्रेप्सुःकर्मफलकामीलुब्धःपरस्वाभिलाषीहिंसात्मकोमारकस्वभावःअशुचिःविहितशौचशून्यःलाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितःकर्ताराजसः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तामसंकर्त्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तःअनवहितःप्राकृतःविवेकशून्यःस्तब्धोऽनम्रःशठःशक्तिगूहनकारी नैकृतिकःपरावमानी अलसःअनुद्यमशीलःविषादीशोकशीलःयत्अद्यवाश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपादयतियःसदीर्घसूत्रीएवंभूतःकर्त्तातामसः कर्त्तृत्रैविध्येनैवज्ञातुरपित्रैविध्यंमुक्तम् कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यम बुद्धेस्त्रैविध्येनकरणस्यापिउक्तंभविष्यति ॥ २८ ॥ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चापित्रैविध्यंप्रतिजानीते बु

अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैकृतिकोलसः॥विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते॥ २८॥ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय॥ २९॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी॥ ३०॥ ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी॥ ३१॥

द्धेरिति स्पष्टार्थः॥ २९ ॥ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिंचधर्मेनिवृत्तिंचाधर्मेयस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यंचभयाभयेकार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथंबंधःकथंवामोक्षइतियाबुद्धिःअंतःकरणंवेत्तिसासात्विकी ययापुमान्वेत्तीतिवक्तव्येकरणेकर्त्तृत्वोपचारःकाष्ठानिपचंतीतिवत् ॥ ३० ॥ राजसींबुद्धिमाह ययेति अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तामसीबुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिःतामसीत्यर्थः बुद्धिरंतःकरणंपूर्वोक्तम् ज्ञानंतुतद्वृत्तिः धृतिरपितद्वृत्तिरेव यद्वा अंतःकरणस्यध र्मिणोबुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणावृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनांतद्वृत्तीनांबहुत्वेऽपिधर्माधर्मोभयसाधनत्वेप्राधान्यादेतासांत्रैविध्यमुक्तम् उपलक्षणंचैतद न्यासाम् ॥ ३२ ॥ इदानींधृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येतित्रिभिः योगेनचित्तैकाग्र्येणहेतुनाऽव्यभिचारिण्याविषयांतरमधारयंत्याययाधृत्यामनसःप्राण

अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी॥ ३२ ॥ धृत्याययाधारयतेम नःप्राणेंद्रियक्रियाः॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी॥ ३३ ॥ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽ र्जुन॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी॥ ३४॥ ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच॥ नविमुंचतिदुर्मेधा धृतिःसापार्थतामसी॥ ३५ ॥

स्येंद्रियाणांचक्रियाधारयते नियच्छति साधृतिःसात्विकी ॥३३ ॥ राजसींधृतिमाह ययात्विति ययाधृत्याधर्मार्थकामान्प्राधान्येनधारयते नवि मुंचति तत्प्रसंगेनफलाकांक्षीचभवति साराजसीधृतिः ॥ ३४ ॥ तामसींधृतिमाह ययेति दुष्टाअविवेकबहुलामेधायस्यसःदुर्मेधाःपुरुषःययाधृत्या स्वप्नादीन्नविमुंचति पुनःपुनरावर्त्तयति स्वप्नोऽत्रनिद्रासाधृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीते अर्धेन सुखमिति स्पष्टार्थःतत्रसात्विकंसुखमाह अभ्यासादितिसार्धेन यत्रयस्मिन्सुखेअभ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तुविषयसुखइवसहसारतिंप्राप्नोति यस्मिन्रममाणश्चदुःखस्यांतमवसानंनितरांगच्छति ॥ ३६ ॥ कीदृशंतत् यत्तदिति यत्तत्किमपिअग्रेप्रथमंविषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिवभवति परिणामेत्वमृतसदृशमात्मविषयाबुद्धिरात्मबुद्धिःतस्याःप्रसादेनरजस्तमोमलत्यागेनस्वेच्छतयाऽवस्थानंततोजातंयत्सुखंतत्सात्विकं प्रोक्तंयोगिभिः ॥ ३७ ॥ राजसंसुखमाह विषयेंद्रियेति विषयाणामिंद्रियाणांचसंयोगाद्यत्तत्सिद्धंस्त्रीसंगादिसु

सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति॥ ३६॥यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेऽमृतोपमम् ॥तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७॥विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८॥ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः॥निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः॥ सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः॥ ४० ॥

खंअमृतमुपमायस्यतादृशंभवति अग्रेप्रथमंपरिणामेतुविषतुल्यम् इहामुत्रचदुःखहेतुत्वात् तत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसंसुखमाह यदग्रेप्रथमक्षणेअनुबंधेचपश्चादपियत्सुखमात्मनोमोहकरम् तदेवाह निद्राचालस्यंचप्रमादश्चकर्त्तव्यार्थावधानराहित्येनमनोराज्यमेतेभ्यउत्तिष्ठतियत्सुखंतत्तामससमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ अनुक्तमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति एभिःप्रकृतिसंभवैःसत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्वंप्राणिजातमन्यद्वा यत्स्यात्तत्पृथिव्यांमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचक्वापिनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननुचयद्येवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिकंप्राणिजातंचत्रिगुणात्मकमेवकथंतर्हिअस्यमोक्षइत्यपेक्षायांस्वस्वाधिकारविहितैःकर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्यप्रदर्शयितुंप्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावध्यायसमाप्ति हेपरंतपशत्रुतापन ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांविशांचशूद्राणांचकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि शूद्राणांसमासात्पृथक्करणंद्विजत्वाभावेनवैलक्षण्यात् विभागोपलक्षणमाह स्वभावःसात्विकादिःप्रभवतिप्रादुर्भवतियेभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावःपूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्रसत्वप्रधानाः ब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजः प्रधानाः वैश्याः रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥ तत्रब्राह्मणस्यस्वाभा

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप॥ कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः॥४१॥शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम्॥ ४३॥

विकानिकर्माण्याह शमइति शमः चित्तोपरमः दमोबाह्येंद्रियोरपमः तपःपूर्वोक्तंशारीरादि शौचंबाह्याभ्यंतरम् क्षांतिःक्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयम् विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयः एतच्छमादिब्राह्मणस्यस्वभावाज्जातंकर्म ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शौर्यमिति शौर्यंपराक्रमः तेजःप्रागल्भ्यम् धृतिर्धैर्यम् दाक्ष्यंकौशलम् युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखता दानमौदार्यम् ईश्वरभावोनियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्यस्वभावजंकर्म ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैश्यशूद्रयोः कर्माह कृषीति कृषिः कर्षणम् गाःरक्षतीतिगोरक्षः तस्यभावोगोरक्ष्यम् पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्व भावजंकर्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजंकर्म ॥ ४४ ॥ एवंभूतस्यब्राह्मणादिकर्मणोज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वेइति स्वस्वाधिकार विहितेकर्मणिअभिरतः परिनिष्ठितोनरः संसिद्धिंज्ञानयोग्यतांलभते कर्मणांज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेतिसार्द्धेन स्वकर्मपरिनिष्ठितोयथायेनप्र कारेणतत्त्वज्ञानंलभते तंप्रकारंशृणु ॥ ४५ ॥ तमेवाह यतइति यतोंऽतर्यामिणःपरमेश्वरात्भूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवतियेनकारणात्मनासर्व

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम्॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम्॥४४॥ स्वेस्वेकर्मण्यभिर तःसंसिद्धिंलभतेनरः॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु॥४५॥ यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततम्॥ स्व कर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः॥४६॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतंकर्म कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम्॥४७॥

मिदंविश्वंततंव्याप्तंतमीश्वरंस्वकर्मणाऽभ्यर्च्य पूजयित्वासिद्धिंलभतेमनुष्यः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति विगुणोऽपिस्व धर्मः सम्यगनुष्ठितादपिपरधर्माच्छ्रेष्ठः नचबंधुवधादियुक्तायुद्धादेः स्वधर्माद्भिक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठइतिमंतव्यम् यतः स्वभावेनपूर्वोक्तेननियमि तंनियमेनोक्तंकर्मकुर्वन्किल्बिषंनाप्नोति ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदिपुनः सांख्यदृष्ट्यास्वधर्मेहिंसालक्षणं दोषंमत्वापरधर्मंश्रेष्ठंमन्यसे तर्हिसदोषत्वंपरधर्मेऽपितुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजंस्वभावविहितं कर्मसदोषमपिनत्यजेत्हियस्मात् सर्वेऽप्यारंभाः दृष्टार्थानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदावृताः व्याप्ताएव यथासहजेनधूमेनाग्निरावृतः तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपंदोषमपाकृत्यप्रतापएवतमःशीतादिनिवृत्तयेसेव्यते तथाकर्मणोऽपिदोषांशंविहायगुणांशएवसत्वशुद्धयेसेव्यतइत्यर्थः॥ ४८ ॥ ननुकथंकर्मणिक्रियमाणेदोषांशप्रहाणेनगुणांशएवसंपत्स्यतइत्यपेक्षायामाह असक्तेति असक्तासंगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहंकारःविगता स्पृहाफलविषयाइच्छायस्मात्सः एवंभूतेनसत्यागःसात्विकोमतइत्येवंपूर्वोक्तेनकर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेनसंन्यासेननैष्कर्म्यसिद्धिसर्वकर्म

सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत्॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः॥ ४८॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रजिता त्माविगतस्पृहः॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति॥ ४९॥ सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा॥ ५०॥

निवृत्तिलक्षणांसिद्धिसत्वशुद्धिमधिगच्छति यद्यपिसंगफलयोस्त्यागेनकर्मानुष्ठानमपिनैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तम् नैवकिं चित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेन तथाऽप्यनेनोक्तलक्षणेनसंन्यासेनपरमांनैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्ते सुखंवशीत्येवंलक्षणांपारमहंस्यांपरिचर्यांप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्यपरमहंसस्यज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्तइतिषड्भिः नैष्क र्म्यसिद्धिप्राप्तः सन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोति तथातंप्रकारंसंक्षेपेणैवमेवत्वनान्निबोध ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवाह बुद्धेति उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्विकबुद्ध्यायुक्तः धृत्यासात्विक्याआत्मानंकार्यकारणसंघातंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांक
त्वाशब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौचव्युदस्यबुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनांब्रह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंचविविक्त
सेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसःसंयतवाग्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदाध्यानेनयोयोगोब्रह्मसंस्पर्शःतत्परः
सन्ध्यानाविच्छेदार्थंपुनःपुनर्दृढंवैराग्यंसम्यगुपाश्रितोभूत्वा ॥ ५२ ॥ किंचअहंकारमिति ततश्चविरक्तोऽहमित्याद्यहंकारंबलंदुरायहंदर्पंयोगब

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच॥ ५१ ॥ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः॥ ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः॥ ५२ ॥ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहम्॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते॥ ५३॥ ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम्॥ ५४ ॥

लादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम् प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपिविषयेषुकामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यविशेषेणत्यक्त्वाबलादायन्नेषुनिर्ममःसन्शांतःपरामुप
शांतिंप्राप्तोब्रह्मभूयायब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पते योग्योभवति ॥ ५३ ॥ ब्रह्माहमित्येवंनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मभूतइति
न् यथादारुयं
त्यर्थः तथाचश्वेता
तर्यामीब्राह्मणं
थतः प्रसन्नचित्तोनष्टंनशोचति नचाप्राप्तंकांक्षति देहाद्यभिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन्रागद्वेषादिकृतविक्षेपा
द्भावनालक्षणांपरांमद्भक्तिंलभते ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदिपुनः सांख्यस्थिति तथाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामभिजानाति कथंभूतम् यावान्सर्वव्यापीयश्चास्मिसच्चिदानंदघनःतथाभूतंततश्चमामेवंतत्त्वतो कर्मसदोषमपिनत्यागस्याप्युपरमेसतिमांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिःपरमेश्वराराधनाद्युक्तंमोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्व अतोजातस्यसर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिचकर्माणिपूर्वोक्तक्रमेणमद्व्यपाश्रयःसन्कुर्वाणःअहमेबव्यपाश्रयःआश्रयणीयःनतुस्वर्गादिफलंयस्यसः ममप्रसादाच्छाश्वतमनादिअव्ययंनित्यंसर्वोत्कृष्टंपदंप्राप्नोति ॥ ५६ ॥यस्मादेवंतस्मात्चेतसेति सर्वकर्माणिचेतसामयिसंन्यस्यसमर्प्यमत्परःअहमेव

भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ॥ ५५॥ सर्वकर्माण्य पिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्य स्यमत्परः॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तःसततंभव ॥५७॥मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि॥ अथचेत्त्वम हंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥

परःप्राप्यःपुरुषार्थोयस्यसः व्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानुष्ठानकालेऽपिब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेनमय्येवचित्तंयस्यसःतथा भूतोभव ॥ ५७ ॥ ततोयद्भविष्यतितच्छृणु मच्चित्तइति मच्चित्तःसन्मत्प्रसादात्सर्वाण्यपिदुर्गाणिदुस्तराणिसांसारिकाणिदुःखानितरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथचेयदिपुनःत्वमहंकारात्ज्ञातृत्वाभिमानात्मदुक्तमेतत्नश्रोष्यसितर्हिविनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसे ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामंविनंक्ष्यामि नतुबंधुभिर्युद्धंकरिष्यामीतिचेत्तत्राह यदिति मदुक्तमनादृत्यकेवलमहंकारमवलंब्ययुद्धंनकरिष्यामीतित्वंयन्मन्यसे अध्यवस्यसि एषतेअध्यवसायोमिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासतीनियोक्ष्यतियुद्धेप्रवर्त्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥ किंच स्वभावेति स्वभावःक्षत्रियत्वेहेतुःपूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धोयंत्रितःत्वंमोहाद्यत्कर्मयुद्धलक्षणंकर्त्तुंनेच्छसि अवशोऽपितत्कर्मकरिष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेननप्रकृतिपारतंत्र्यंस्वभावपारतंत्र्यंकर्मपारतंत्र्यंचोक्तम् इदानींस्व

यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे॥मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति॥५९॥स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा॥कर्त्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत्॥६०॥ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति॥भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया॥६१॥

मतमाह ईश्वरइतिद्वाभ्याम् सर्वभूतानांहृदयमध्येईश्वरोंऽतर्यामीतिष्ठतिकिंकुर्वन् सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयन् तत्तत्कर्मसुप्रवर्त्तयन् यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोकेभ्रामयतितद्वत्तथायंत्राणिशरीराण्यारूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः तथाचश्वेताश्वतराणांमंत्रः एकोदेवःसर्वभूतेषुरूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ॥कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति अंतर्यामीब्राह्मणंच आत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोऽयमिति यआत्मानंवेद यस्यात्माशरीरम् एषतआत्मांऽतर्याम्यमृतइत्यादि ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरतंत्रास्तस्मात् तमिति तस्मादहंकारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छ ततस्तस्यैवप्रसादात्परमानुपशांतिस्थानंचपारमेश्वरंनित्यंप्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इतिअनेनप्रकारेणतेतुभ्यंसर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनमयाज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् कथंभूतम् गुह्यात्गोप्यात्रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपिगुह्यतरम् एतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रमशेषतोविमृश्यपर्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसितथाकुरु एतस्मिन्पर्यालोचितेसतितवमोहोनिवर्त्तिष्यतइतिभावः ॥ ६३ ॥ अतिगंभीरंगीताशास्त्रमशेषतःपर्यालोचयितुमशक्नुवतःकृपयास्वयमेवतस्यसारंसंगृह्यकथयति सर्वगुह्यतममितित्रिभिः सर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचःतत्रतत्रोक्तमपिभूयःपुनरपिवक्ष्यमाणंशृणु पुनःपुनःकथने

तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत ॥तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥६२॥ इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु॥६३॥सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः॥इष्टोऽसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितम् ॥६४॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ॥ ६५ ॥

हेतुमाह दृढमत्यंतंमेममत्वमिष्टःप्रियोऽसीतिमत्वा ततएवहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि यद्वा त्वंममेष्टोऽसिमयावक्ष्यमाणंचदृढंसर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरितिकेचित्पठंति ॥ ६४ ॥ तदेवाह मन्मनाइति मन्मनाभव मच्चित्तोभवममैवभक्तोभव मद्यजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्त्तमानस्त्वंमत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेनमामेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्रचसंशयंमाकार्षीःत्वंहिमेप्रियोऽसि अतःसत्यं यथाभवत्येवंतुभ्यमहंप्रतिजाने प्रतिज्ञांकरोमि ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोऽपिगुह्यतममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैंकर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्त्तमानः कर्मत्यागनिमित्तंपापं स्यादितिमाशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योऽहंमोचयिष्यामि ॥ ६६ ॥ एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्त्तनेनियममाह इदमिति इदंगीतातत्त्वंतेत्वयाअतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्यम् नचाभक्तायगुरौईश्वरेचभक्तिशून्यायकदाचिदपिनवाच्यम् नचाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वतेश्रोतुमनिच्छतेवानवाच्यम् मांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिंदतितस्मैचनवाच्यम् ॥ ६७ ॥ एतैर्दोषैर्विरहिते

सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः॥६६॥ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन॥नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोऽभ्यसूयति॥६७॥यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति॥भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः॥६८॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः॥भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि॥६९॥

भ्योगीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह यइति मद्भक्तेभ्योयोवक्ष्यति समयिपरांभक्तिंकरोति ततोनिःसंशयःसन्मामेवप्राप्नोति ॥ ६८ ॥ किंच नचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्यातुःसकाशादन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृत्तमः अत्यंतंपरितोषकर्त्तानास्ति नचकालांतरेभविताभविष्यतिममापितस्मादन्यः प्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेभविता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पठतःफलमाह अध्येष्यतइति आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमंधर्म्यंधर्मादनपेतंसंवादंयोऽध्येष्यते जपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठज्ञान यज्ञेनाहमिष्टः स्यांभवेयमिति मेमतिरिति यद्यप्यसौगीतार्थमबुध्यमानएवकेवलंजपति तथाऽपिममतच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीतिबुद्धिर्भव ति यथालोकेयदृच्छयाऽपिकदाचित्कस्यचिन्नामगृह्णाति तदाऽसौमामेवायमाह्वयतीतिमत्वातत्पार्श्वमागच्छतीति तथाऽहमपितस्यसन्निहितोभ वेयम् अतएवचअजामिलक्षत्रबंधुप्रमुखानांकथंचिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवतस्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः॥७०॥ अन्यस्यजपतो

अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्चशृ णुयादपियोनरः॥ सोऽपिमुक्तःशुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्र्येणचेत सा॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय॥ ७२ ॥

योऽन्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापिफलमाह श्रद्धावानिति योनरः श्रद्धायुक्तः केवलंशृणुयात्अपिश्रद्धावानपिकश्चित्कर्मार्थमुच्चैर्जपति अवद्धंज पतीतिवादोषदृष्टिंकरोतितद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनसूयश्चअसूयारहितोयःशृणुयात्सोऽपिसर्वैःपापैःमुक्तःसन्अश्वमेधादिपुण्यकृताँल्लोकान्प्राप्नुयात् ॥७१॥सम्यक्बोधानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिप्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्वाज्ञानकृतोविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ॥७२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar